



# योजना

वर्ष ४१

अंक ६

पाने ५६

जानेवारी २०१४

मूल्य १० रु.

## ‘आदिवासी आणि वंचित समाज’

घटनात्मक तरतुदी, कायदे व आदिवासी

- व्हर्जिनियस क्साक्सा

भूमिसंयोजक योजना: ग्रामीण जमीन प्रशासनातील बदलाची अग्रदूत

- संजय पटनाईक

आदिवासींचे वास्तवातील स्वयंशासन: एक रामबाण उपाय

- राहुल बॅनर्जी

दक्षिण भारतीय आदिवासी जमाती अद्याप दुर्लक्षित - एक दृष्टीक्षेप

- रितबंरा हेब्बर

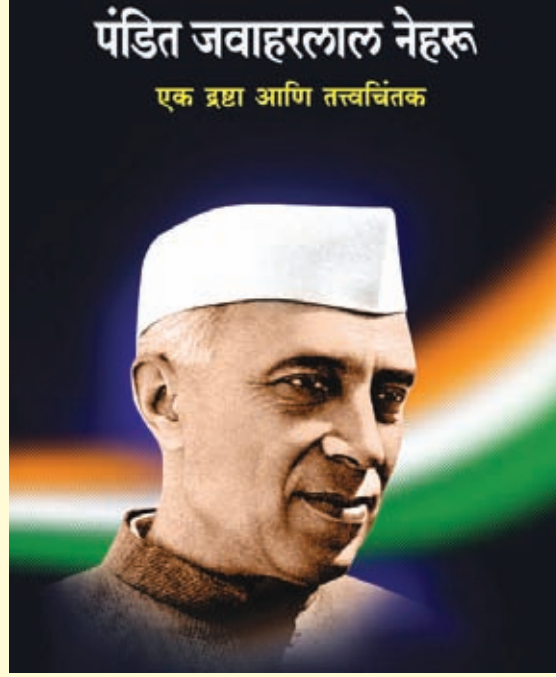
विशेष लेख

हवामानातील बदल आणि सरकारची तयारी

-डॉ. सुभाष शर्मा



# स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी भारतातील अनुसूचित जाती व जमातींच्या विकासासंदर्भात मांडलेली प्रमुख तत्वे :



१. अनुसूचित जाती व जमातींना त्यांच्या सहजप्रवृत्त जीवनपध्दतीनुसार स्वयंविकास साधण्याचे स्वातंत्र्य दिले जावे. या जनसमुदायांच्या जीवनशैलीवर कोणत्याही बाह्य घटकाकडून कोणत्याही प्रकारची सक्ती केली जाऊ नये. या जनसमुदायांच्या संस्कृतीचे व कलांचे जतन व संवर्धन केले पाहिजे.
२. दुर्गम ते अतिदुर्गम भारतात वसलेल्या सर्व अनुसूचित जाती व जमातींच्या लोकांचे त्यांच्या वारसा जमिनींवरील तसेच त्यांच्या प्रदेशाभोवतालच्या वन्यजमिनींवरील मूलभूत अधिकार अबाधित राखले गेले पाहिजे. कोणत्याही बाह्यघटकांकडून मागासवर्गीय जमातींच्या हक्कांच्या जमिनींवर, संस्कृती व जीवनशैलीवर अतिक्रमण होऊ देता कामा नये.
३. अनुसूचित जाती व जमातींतील लोकांचे गट स्थापन करून त्यांच्या प्रदेशाचे प्रशासन चालवण्याबाबत त्यांना प्रशिक्षण दिले जावे. या प्रक्रियेत सुरवातीला संबंधित तज्ञ व बाह्य घटकांची मदत जरूर लागेल. परंतु ही प्रक्रिया सुरू झाल्यानंतर बाह्य घटकांचा हस्तक्षेप मर्यादित प्रमाणात राखावा.
४. अनुसूचित जाती व जमातींच्या प्रदेशांत विकास योजना राबवतांना बाह्य घटकांचे तसेच सरकारचे प्रमाणाबाहेर नियंत्रण नसावे. या प्रदेशांचा विकास साधतांना परस्पर सहकार्याने तेथील संस्कृतीचेही जतन होईल व अनेक विकास योजनांचा भडिमारही होणार नाही याची योग्य काळजी घेतली जावी.
५. अनुसूचित जाती व जमातींसाठी राबवण्यात आलेल्या विकास योजनांच्या परिणामांचे निष्कर्ष हे केवळ आकडेवारी किंवा आर्थिक लाभातून न पाहता तेथील लोकांच्या सर्वांगीण विकासाच्या गुणवत्तेवरून ठरवावे.

# योजना

## विकास समर्पित मासिक

❖ वर्ष ४१ ❖

❖ अंक ६ ❖

❖ जानेवारी २०१४ ❖

❖ मूल्य १० रु. ❖

मुख्य संपादक

राजेशकुमार झा

उपसंपादक

अभिषेक कुमार

मुखपृष्ठ

जी.पी. धोपे

‘योजना’ हे नियोजन आयोगाच्या वतीने, केंद्र सरकारच्या माहिती व प्रसारण मंत्रालयाच्या प्रकाशन विभागातर्फे हिंदी, इंग्रजी, मराठी, गुजराती, कन्नड, तेलुगू, पंजाबी, उर्दू, बंगाली, तमिळ, मल्याळम, उडिया व आसामी भाषांतून प्रकाशित होते. देशाच्या सर्वांगीण विकासाची खुली चर्चा करणारे ते व्यासपीठ आहे. ‘योजना’त प्रसिद्ध होणाऱ्या लेखांतील मते त्या त्या लेखकांची असतात.

### योजना वर्गणीचे नवे दर

वार्षिक : रु. १००

किरकोळ किंमत : रु. १०

### शेजारी राष्ट्रे

(एअरमेल) वार्षिक : रु. ५३०

### युरोप व अन्य राष्ट्रे

(एअरमेल) वार्षिक : रु. ७३०

## अनुक्रमणिका

घटनात्मक तरतुदी, कायदे व आदिवासी	– व्हर्जिनियस क्साक्सा	५
विकासाबाबतचा आदिवासींचा दृष्टिकोन आणि नक्षलग्रस्त जिल्ह्यांसाठीची एकात्मिक कृती योजना	– गोविंदचंद्र रथ	९
भूमिसंयोजक योजना: ग्रामीण जमीन प्रशासनातील बदलाची अग्रदूत	– संजय पटनाईक	१५
हवामानातील बदल आणि सरकारची तयारी	– डॉ. सुभाष शर्मा	२०
आदिवासींचे वास्तवातील स्वयंशासन: एक रामबाण उपाय	– राहुल बॅनर्जी	२९
अनुसुचित जाती-जमाती कल्याण योजना/ उपयोजना	– सौम्या श्रीवास्तव	३४
दक्षिण भारतीय आदिवासी जमाती अद्याप दुर्लक्षित - एक दृष्टीक्षेप	– रितंबरा हेब्बर	४१
स्वयंसिद्धतेचे यशस्वी बीजारोपण	– शैलेंद्र सिन्हा	४५
एकात्मिक बालविकास योजना मजबूतीकरण व फेररचना	– मनीषा जैन	४७

योजनेसाठी लेख, वर्गणी, जाहिरात इ. सर्व पत्रव्यवहारासाठी पत्ता :

### योजना मासिक कार्यालय

७०१, बी विंग (७वा मजला), केंद्रीय सदन, सेक्टर १०, सी.बी.डी. बेलापूर,

नवी मुंबई ४०० ६१४. दूरध्वनी : २७५६६५८२

email - yngovt.patrika242@gmail.com

योजना

जानेवारी २०१४

३

## ✍ संपादकीय ✍

देशाच्या विकासाला सहाय्यभूत असते ते त्या राष्ट्रचे आंतरराष्ट्रीय तसेच राष्ट्रांतर्गत विकासाचे धोरण! स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्या गेल्या ६८ वर्षांच्या वाटचालीत भारताने स्वतंत्र भारताचे पहिले पंतप्रधान पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी मांडलेल्या आंतरराष्ट्रीय संबंधांवरील पंचशील तत्व स्वीकारून आंतरराष्ट्रीय स्तरावर आपली खास ओळख प्रस्तापित केली.

पंचशील तत्वांबरोबरच जवाहरलाल नेहरूंनी व्यापक स्वरूपाची, भारतातील अनेक गुंतागुंतीच्या समस्यांवर नेमका उपाय सुचवणारी तसेच विकासाला चालना देणारी अनेक तत्वे वेळोवेळी केलेल्या विविध विषयांवरील लेखनांतून मांडलेली आहेत.

पं. नेहरूंनी महात्मा गांधीजींच्या सहवासात ग्रामीण तसेच अतीदुर्गम भारताचे स्वरूप जवळून अनुभवले होते. नेहरूंच्या दूरदृष्टीने केव्हाच जोखले होते की, भारताचा सर्वांगीण विकास होण्यासाठी देशाच्या विविध भागात वसलेल्या, वैशिष्ट्यपूर्ण पारंपारिक जीवनशैली जोपासणाऱ्या, व विकासाच्या मुख्य प्रवाहापासून वेगळ्या पडलेल्या विविध अनुसूचित जाती व जमातींचा विकास होणे आवश्यक आहे. पं. नेहरूंचे स्नेही असलेले ब्रिटीश प्रशासक व प्रसिध्द मानववंशशास्त्रज्ञ 'व्हॅरियन अल्विन' यांच्या 'फिलॉसोफी ऑफ नॉर्थ ईस्टर्न फ्रंटियर एरियाज्' या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत नेहरूंनी भारतातील मागासजमातींच्या विकासाची निकड व त्यांच्या विकास धोरणाचा गोषवारा मांडला आहे.

नेहरूंनी मांडलेल्या विचारानुसार, कोणत्याही जनसमुदायाची संस्कृती व परंपरा ही तो समुदाय वसलेल्या भूप्रदेशाशी जोडलेली असते. या तत्वानुसारच दुर्गम ते अतिदुर्गम भारतात वसलेल्या सर्व जमातींच्या वारसा जमिनींवरील तसेच त्यांच्या प्रदेशाभोवतालच्या वन्यजमिनींवरील त्यांचे अधिकार अबाधित राखले गेले पाहिजे. कोणत्याही बाह्यघटकांकडून अनुसूचित जाती-जमातींच्या हक्कांच्या जमिनींवर, त्यांच्या संस्कृती, पारंपारिक कला व जीवनशैलीवर बाह्य जगाचे अतिक्रमण होऊ देता कामा नये, असा नेहरूंचा आग्रह होता. भारतातल्या मागास जमातींना त्यांच्या पारंपारिक जीवनशैलीचा अंतर्भाव करता यावा व त्यातूनच स्वतःचा विकास साधण्याचे स्वातंत्र्य त्यांना मिळावे, यावर पं. नेहरूंनी नेहमीच भर दिला. नेहरूंच्या याच विचारांशी मेळ साधणाऱ्या कायद्यांचा अंगर्भाव स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनेतही करण्यात

आलेला आहे. भारतीय संविधानाच्या २४४ व्या कलमानुसार देशातील सर्व पारंपारिक अनुसूचित जाती व जमातींच्या संस्कृती, कला व भूप्रदेशाचे जतन करणे भारत सरकारचे तसेच सर्व भारतीयांचे कर्तव्य आहे.

भारतातल्या सर्व अनुसूचित जाती व जमातींचा इतिहास पाहता त्यांना नेहमीच त्यांच्या मूळ प्रदेशापासून दूर जावे लागले आहे. याचे मुख्य कारण म्हणजे या लोकांना कधीच त्यांच्या हक्काची जमीन मिळू दिली गेली नाही. स्व-मालकीच्या जमिनीच्या अभावी या लोकांना अन्न, वस्त्र व निवारा या मूलभूत गरजांच्या पूर्ततेसाठी, रोजगारासाठी व पर्यायाने अस्तित्वासाठी नेहमीच संघर्ष करावा लागला आहे.

ब्रिटीश राजवटीच्या आधीपासूनच भारतातील शेती व जमिनीशी संबंधित सर्व कायदे अनुसूचित जाती व जमातींच्या विकासाला प्रतिकूल ठरणारे होते. १८९४ चा भूमी संपादन कायदा असो की १९२७ चा भारतीय वन्य कायदा असो, आदिवासींच्या पारंपारिकतेला जपणारी नैसर्गिक जमिन विनासायास संपादण्याचे अधिकार सरकारला मिळालेले होते. हे आणि नंतरच्या काळात आलेले अनेक जाचक, अन्याय्य कायदे सर्वच मूलवासीय जमातींच्या विकासात मोठा अडसर ठरले आहेत.

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतात विविध विकास प्रकल्प राबवण्यात आले. शहरी भागात वसलेल्या, पूर्वीपासूनच प्रगत जीवनशैली अनुभवणाऱ्या जनसमुदायाचा कल पाहून पारंपारिक शेतीऐवजी उद्योगधंद्यांच्या विकासाला अनुकूल ठरणाऱ्या अनेक प्रकल्पांचा विस्तार ग्रामीण भागात केला गेला. या प्रक्रियेत अनेक जमातींना मोठ्या प्रमाणात स्थानांतरित व्हावे लागले तसेच त्यांच्या हक्काच्या जमिनींनाही मुकावे लागले. शिक्षणाच्या अभावामुळे आपल्या मूलभूत हक्कांसाठी कायदेशीर लढाई देण्या इतपत जागरूकताही या समुदायांत नव्हती. औद्योगिकीकरणामुळे देशाचा विकास तर साधत होता परंतु, मोठ्या प्रमाणावर नाईलाजाने विस्थापित होणाऱ्या प्रचंड मोठ्या संख्येच्या अनुसूचित जाती व जमातींच्या पुर्नवसनाची समस्या वाढत चालली होती. आजही भारतात विकास प्रकल्पांचा सर्व फायदा केवळ मूठभर लोकांनाच मिळतो. तसेच रस्ते महामार्गांची बांधणी, खाणविकास, धरण, बंधारे इ. प्रकल्पांसाठी लाखो आदिवासींना विस्थापित व्हावे लागते. देशाच्या विकासासाठी उभारण्यात आलेल्या विकास प्रकल्पांबरोबरच भारतातील सर्व जाती जमातींना त्यांच्या मालकीच्या जमिनी, वन्य

क्षेत्र व मूळ परंपरांसह जगता यावे यासाठी अनुकूल कायदे करणे व त्यांची काटेकोर अंमलबजावणी करणे ही शासनाची नैतिक जबाबदारी आहे. आज आदिवासी क्षेत्रांतील वाढत्या व नियमबाह्य अतिक्रमणांवर मर्यादा घालणाऱ्या कठोर कायदे करण्याची गरज निर्माण झाली आहे. वास्तविक, भारतात अशा कायद्यांचा अभाव नसून केवळ कायद्यांची अंमलबजावणी होत नसल्याचे विदारक वास्तव पाहावयास मिळते. भारतीय संविधानातील कलम पाच व सहा अंतर्गत आदिवासींना त्यांच्या मूळ भूप्रदेशातील जमिनीची कायदेशीर मालकी देण्यात आली आहे. भारतीय पंचायत कायद्यामध्येही अनुसूचित जाती व जमातींना त्यांच्या प्रदेशातील नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे व्यवस्थापन व त्यांच्या प्रदेशात स्वयंशासनाचे विशेष अधिकार देण्यात आले आहेत.

भारतीय वन्य कायद्यातही आदिवासी जनसमुदायांना वन्य प्रदेश व तेथील साधनसंपत्तीचा विनियोग त्यांच्या दैनंदिन गरजांसाठी करण्याची तरतूद आहे. नुकत्याच पारित करण्यात आलेल्या सुधारित भूसंपादन कायद्यांतील नवीन तरतूदीनुसार आदिवासींसह सर्व अनुसूचित जाती व जमातींच्या हक्काची जमीन संपादित करण्यावर कठोर निर्बंध घालण्यात आले आहेत. यावरून हे स्पष्ट होते की, मुख्य प्रवाहातील समाजाची व सरकारची उदासीनता तसेच आदिवासींशी संबंधीत कायद्यांची काटेकोर अंमलबजावणी न झाल्यामुळेच आदिवासी जमातींना आजतागायत अस्तित्वासाठी झगडावे लागले आहे.

प्रसिध्द अमेरिकन मानववंश शास्त्रज्ञ मार्शल सहलिनस यांच्या शब्दात भारतातील आदिवासी समाज व अनुसूचित जाती व जमातींनी कमीत कमी गरजा बाळगून निसर्गाचा समतोल आबाधित राखून समृद्ध जीवनसंस्कृती विकसीत केली; जी आजच्या आधुनिक जगातल्या पदोपदी वाढत जाणाऱ्या गरजांना, गुंतागुंतीच्या मारक जीवनशैलीला स्वयंशासित, सुप्रशासनाची शिकवण देते. आधुनिक समाजाच्या फाजील गरजा पुरवण्यासाठी मूलवासी असणाऱ्या सर्व अनुसूचित जाती व जमातींवर अन्याय केल्याने पर्यावरणाचा असमतोल तयार झाला आहे. हे जर असेच चालू राहिले तर कुठेतरी भविष्यात संभावित असणाऱ्या मोठ्या संकटाला आपल्याला लवकरच सामोरे जावे लागेल, यात शंका नाही.

— भाषांतर : निवेदिता भोरकर

## योजना



## घटनात्मक तरतुदी, कायदे व आदिवासी

– व्हर्जिनियस क्साक्सा

आपण सर्वसामान्य भारतीय आदिवासी समाजाबद्दल एक वेगळी धारणा बाळगून असतील. भारतातील आदिवासींबद्दलची आपली धारणा ही मूळतः आपल्या विशाल भारतीय समाजापासून आदिवासींच्या भौगोलिक व सामाजिक स्तरावर पूर्णपणे वेगळे असण्यासंबंधी आहे. यामध्ये आदिवासींच्या समाजरचनेतील टप्प्याचा विचार केला जात नाही. यामुळेच समाज रचनेच्या विविध पातळ्यांवर असलेले सर्व गट व जमातींना आदिवासी म्हणून वर्गीकृत करण्यात आले. मूळ प्रवाहातील भारतीय समाजापासून आदिवासी वेगळे राहत असल्यामुळे त्यांची वस्ती असलेल्या भागांत त्यांनी प्रशासनाची स्वायत्तता भोगली. जमिन, जंगल व अन्य नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर त्यांचे नियंत्रण होते आणि आपल्या स्वतंत्र कायदे, परंपरा व रीतीरिवाजांनुसार त्यांनी स्वयंशासन केले. ब्रिटीश तसेच इतर अन्य परकियांच्या भारतातील वसाहतवादी राजवटीचे आगमन झाल्यावर युद्ध, विजय

व खालसा करण्याच्या साधनांनी आदिवासी व बिगर आदिवासी जातींजमातींना एकाच राजकीय व प्रशासकीय रचनेखाली एकत्र आणले गेले. त्यानंतर नवीन व समान नागरी आणि फौजदारी कायदा अस्तित्वात आला. त्याचबरोबर आदिवासी परंपरा व संस्कृतीच्या गुणविशेषांबाबत उदासीन असलेली प्रशासकीय रचना स्थापन करण्यात आली.

या सर्व प्रक्रियांतून घडलेल्या घडामोडी, लबाडी, फसवणूकी व तारण यांसारख्या साधनांद्वारे आदिवासी त्यांच्या जमिनीपासून मोठ्या प्रमाणावर अलग झाले. हे लक्षात घेऊन राष्ट्रीय नेत्यांनी स्वातंत्र्योत्तर काळात आदिवासींबद्दल विशेष कळकळ दाखवली. घटनेत आदिवासींसाठी जतन करून ठेवण्यात आलेल्या खास तरतूदींमध्ये याचे प्रतिबिंब दिसते. स्वतंत्र भारताचे नागरिक या नात्याने आदिवासींना इतरांच्या समान प्रमाणात नागरी, राजकीय व सामाजिक हक्क प्रदान करण्यात आले. त्यांचे नागरी व

राजकीय हक्क भारतीय घटनेतील मूलभूत हक्कांच्या कार्यक्षेत्र जतन करण्यात आले असून या सामाजिक हक्कांची योजना भारतीय घटनेच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये सामाजिक हक्कांचा सामावेश करण्यात आला आहे.

वर उल्लिखिलेल्या हक्कांशिवाय आदिवासींना भिन्न समाजाचे सदस्य असल्यामुळे त्यांना काही विशेष हक्कही देण्यात आले आहेत. अन्य बाबींबरोबरच अशा विशेष हक्कांमध्ये वैधानिक मान्यता (परिच्छेद ३४२), संसद व राज्य विधानसभामध्ये योग्य प्रमाणात प्रतिनिधित्व (परिच्छेद ३३० व ३३२), विशिष्ट भागात अनिर्बंध संचार करण्याच्या किंवा स्थायिक होण्याच्या किंवा मालमत्ता खरेदी करण्याच्या सामान्य नागरिकांच्या अधिकारावर मर्यादा (परिच्छेद १९(५)), आदिवासींची भाषा, बोली आणि संस्कृतीचे जतन (परिच्छेद २९) यांचा सामावेश आहे. घटनेत असेही एक कलम आहे ज्यामुळे

राज्यांना आदिवासींसाठी सर्वसाधारणपणे आरक्षण ठेवण्याची (परिच्छेद १४(४)) आणि विशेषतः नोकऱ्या व नियुक्त्यांमध्ये आदिवासी जमातींसाठी आरक्षणाची तरतूद करण्याचा अधिकार दिला आहे. आदिवासींसह समाजातील दुर्बल घटकांच्या शैक्षणिक व आर्थिक हिताला विशेषत्वाने प्रोत्साहन देण्यास अग्रक्रम देणारी मार्गदर्शक तत्वेही घटनेत आहेत- (परिच्छेद ४६). याशिवाय घटनेच्या पाचव्या किंवा सहाव्या भागात अशाही तरतूदी आहेत ज्यामुळे राज्यांना आदिवासींची वस्ती असलेल्या प्रदेशांमध्ये प्रशासनाची विशेष व्यवस्था करण्याचा अधिकार दिला आहे. संसद व राज्य विधानसभांमध्ये आदिवासींना प्रतिनिधित्व देण्यासाठी वर्गीकृत व आदिवासी मतदारसंघ तयार करण्यापासून सरकारी नोकऱ्या व शैक्षणिक संस्थांमध्ये विशिष्ट प्रमाणात राखीव जागा ठेवण्याच्या स्वरूपातील विशेषाधिकारांपर्यंत या तरतूदींची व्याप्ती आहे. थोडक्यात, आदिवासी लोकांच्या हितांचे संवर्धन व संरक्षण करण्याचा घटनेचा उद्देश आहे.

घटनेतील या सर्व तरतूदींमध्ये आदिवासींसाठी करण्यात आलेला संरक्षणात्मक भेद सर्वात महत्त्वाचा आहे. घटनेने आदिवासींना बहाल केलेले हक्क अंमलात आणण्याच्या दृष्टीने सरकारने विशिष्ट उपाय विकसित केलेले आहेत. अनुसूचित जमातीच्या वर्गातील लोकांसाठी सरकारने सरकारी व निमसरकारी आस्थापना तसेच शैक्षणिक संस्थांमधील ७.५ टक्के जागा आरक्षित ठेवल्या आहेत. अनुसूचित जमातीच्या उमेदवारांसाठी देण्यात आलेल्या सवलतींतूनही या

गटासाठी केलेला संरक्षणात्मक भेद दिसतो. या सर्व तरतूदींनंतरही अनुसूचित जातींपेक्षा जमातींबाबत इच्छित परिणाम हा समाधानकारकतेपासूनही खूप दूर आहे. तरीसुद्धा, आदिवासींच्या जागा भरण्यातील राज्यांची असमर्थता ही घटनेने त्यांच्यासाठी जतन केलेल्या, हक्कांचा भंग आहे, असे मानले जात नाही. याचे कारण म्हणजे प्रथमतः घटनेने दिलेल्या हक्कांचा पाठपुरावा करण्याचे आवश्यक उपाय योजले गेले नाहीत. दुसरे म्हणजे, वर्गीकृत जमातींना देण्यात आलेले आरक्षण ही आपोआप होणारी प्रक्रिया नाही. घटनेतच घालून दिलेल्या काही अटींवर ते अवलंबून आहे. उदाहरणार्थ, घटनेच्या ३३५ कलमात अशी अट आहे की, प्रशासकीय सेवा व पदांवर नियुक्ती करताना कार्यक्षमता राखली जाईल, यानुसारच अनुसूचित जाती व जमातींच्या आरक्षण हक्काचा विचार तेव्हाच केला जाऊ शकेल. आदिवासींना असे हक्क दिले गेले असले तरी ते आदिवासी समाजाचे सदस्य म्हणूनच हक्क प्राप्त करून घेऊ शकतील. या हक्कापर्यंत पोहचण्याचा व्यक्तीचा अधिकार इतरांच्या बरोबरीनेच आहे. हा अधिकार वैयक्तिक या अर्थाने आहे की, व्यक्तीला तो मिळण्याची तजवीज करण्यासाठी काही कृती करणे आवश्यक आहे. या स्वरूपाचे मुद्दे असल्यामुळे कायद्याच्या कसोटीवर सरकारचे दुर्लक्ष किंवा अनास्थेला आव्हान देण्यात मूलतः अडचणी आहेत. पक्षपात किंवा नकाराची काही विशिष्ट प्रकरणेच न्यायालयात नेली जाऊ शकतात पण त्यांचा प्रतिवाद करण्यासाठी घटनेच्या कलम ३३५ चा आसरा घेता येतोच. थोडक्यात, संरक्षणात्मक भेदाच्या तरतूदी या मुळातच

पुरेशा नाहीत. संरक्षणात्मक तरतूदी पुरेशी कार्यक्षम बनण्यासाठी त्याला खऱ्याखऱ्या समानतेची पूरक जोडणी असली पाहिजे. म्हणजे औपचारिक समानता अस्तित्वात आणण्यासाठी किंवा आदिवासींच्या बाबतीत संरक्षणात्मक भेद आणण्यासाठी क्षमता, साधनसंपत्ती आणि प्रत्यक्ष संधी इ. तयार करायला हवीत. याचा अर्थ हा की, आदिवासींच्या सामाजिक आर्थिक हक्कांसाठी केवळ वैधानिक किंवा घटनात्मक तरतूदीच नव्हे तर परिणामकारक कायदेशीर, प्रशासकीय, पायाभूत सुविधा आणि आर्थिक पाठिंबा यातूनही तरतूदी करण्याची गरज आहे. या तरतूदींच्या संदर्भात काही समर्थन प्रणाली उपलब्ध करून देण्यात आल्या असल्याने त्याची परिणती अपुऱ्या का होईना पण काहीशा परिणामांमध्ये झाली होती. मात्र जेथे अशी साधने अस्तित्वात नव्हती किंवा ती मोठ्या प्रमाणावर निष्प्रभ ठरली तेथे घटनात्मक तरतूदींचा आदिवासींच्या दृष्टीने अनुकूल परिणाम फारच कमी प्रमाणात झाला आहे.

परिणामकारक सामाजिक आणि आर्थिक हक्क विकसित करून ते आदिवासींना पुरवण्यात आले नाहीत, एवढेच नाही तर आतापर्यंत ते उपभोग घेत असलेली जमिन व जंगलांवरील हक्क त्यांच्यापासून प्रारंभी वसाहतवादी सरकारने व नंतर स्वातंत्र्योत्तर काळातील भारतीय सरकारने हिरावून घेतले. आदिवासी हे वन्यजमिनी व जंगलाच्या बाजूनेच राहतात, हे अगदी प्रस्थापित झालेले वास्तव आहे. तरीही आदिवासींना जमिनीपासून अलग करण्याची ब्रिटिश शासनकाळात सुरू झालेली प्रक्रिया स्वातंत्र्योत्तर भारतातही अथकपणे

सुरू राहिली आहे. बिगर आदिवासींना जमिनीपासून अलग करण्याच्या प्रश्नाचा मुकाबला करण्यासाठी जेथे आदिवासींची लोकसंख्या आहे अशा जवळपास सर्व राज्यांत कायदे करण्यात आले आहेत. छोटा नागपूर व्हिवाट कायदा १९०८ आणि संधाल परगणा व्हिवाट कायदा १९४० यांसारखे कायदे ब्रिटिश सत्ताकालापासून अस्तित्वात आहेत. ब्रिटिशांनी हे उपाय आदिवासींबाबत काळजीने योजलेले नव्हते तर त्यात प्रशासकीय व राजकीय स्वार्थाचा हेतू होता. आदिवासी त्यांच्या जमिनीपासून अलग होऊ नयेत म्हणून संरक्षण व बिगर आदिवासींच्या आदिवासी भागातील हालचालींवर मर्यादा आणण्याच्या उद्देशाने ही उपाययोजना केली होती.

स्वातंत्र्योत्तर भारतात आदिवासी लोकसंख्या असलेल्या राज्यांनी आदिवासींच्या जमिनी बिगर आदिवासींकडे हस्तांतरित होण्यापासून रोखण्याच्या दृष्टीनेच नव्हे तर त्यांचे हक्क प्रस्थापित होण्यासाठीही कायदे बनले. काही राज्यांमध्ये बिगर आदिवासींच्या हक्कांच्या संरक्षणाच्या हेतूने काही कायदे करण्यात आले आहेत. बिगर आदिवासींच्या हिताला स्थान देण्याचा प्रयत्न म्हणून आंध्रप्रदेश जमिन हस्तांतरण नियमन कायदा १९५९ (निवडक क्षेत्रे) मध्ये १९७० साली सुधारणा करण्यात आली. केरळ अनुसूचित जमाती (जमिन हस्तांतरण नियमन व हस्तांतरित जमिन पुन्हा सोपवणे) कायदा १९७५ हा बिगर आदिवासींना दिलेल्या सवलतींना मूर्त स्वरूप देण्यासाठी (वर्मा १९९०, राव १९९६, बिजॉय १९९९) रद्द करण्यात आला. असे कायदे असूनही आदिवासींची जमिन ही बिगर आदिवासींकडे हस्तांतरित होतच राहिली आहे.

आदिवासींच्या हक्कांसाठी असलेल्या घटनात्मक तरतूदी पुन्हा अंमलात आणण्यासाठी अगदी अलिकडच्या काळात दोन महत्वपूर्ण कायदे करण्यात आले आहेत. त्यातील एक पंचायत तरतूदी कायदा १९९६ (अनुसूचित क्षेत्रापर्यंत विस्तार) हा होय. या कायदान्वये अनुसूचित जमातींना आपल्या परंपरा व रीतीरिवाज, सांस्कृतिक ओळख, साधनसंपत्तीचे संरक्षण व जतन करण्याचा तसेच तंटे सोडवण्यासाठी ग्रामसभेच्या माध्यमातून नेहमीची पद्धत वापरण्याचा अधिकार दिला आहे. विशेष म्हणजे पंचायत कायद्यातील तरतूदींचे तंतोतंत पालन फारच कमी प्रमाणात होते. उदाहरणार्थ, विविध राज्यांनी केलेल्या कायद्यांमध्ये, तसेच सहाय्या अनुसूचीच्या आकृतीबंधातील तरतूदींमध्ये हे पहायला मिळते. तसेच परिच्छेद ९ अ (नगरपालिका क्षेत्र) अनुसूचित क्षेत्रात लागू करण्यासाठी कोणताही कायदा केलेला नसला तरी अनुसूचित क्षेत्र असलेल्या राज्यांमध्ये ते रेटून नेले जात आहेत. या दिशेने केलेला आणखी एक कायदा म्हणजे अनुसूचित जमाती व अन्य पारंपरिक जंगल रहिवासी कायदा २००६ हा होय. या कायद्याद्वारे प्रारंभापासून असलेल्या आदिवासींच्या हक्कांना मान्यता देऊन ते पुर्नप्रस्थापित करून आदिवासींवर शतकानुशतके होत असलेला अन्याय दूर करण्याचे उद्दिष्ट आहे. मात्र या कायद्याची अंमलबजावणी फारच प्रतिकूल परिस्थितीतून केली जात आहे.

मार्गदर्शक तत्वांच्या घटनात्मक तरतूदींच्या अंतर्गत सरकारपुढे आदिवासींबाबत असलेला मुख्य मुद्दा म्हणजे आदिवासींचे कल्याण व विकास हाच आहे.

एकाच प्रकारच्या घटनात्मक तरतूदींनी आदिवासी विकासाचा पाठपुरावा करण्यात आला, ज्याचा तंतोतंत पुरावा पंचतत्वात (पंचशील) मिळतो, ही तत्वे पं. नेहरूनी 'व्हेरियर एल्वीन' यांच्या 'नेफाचे तत्वज्ञान' या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत सांगितली आहेत. तेव्हापासून स्वातंत्र्योत्तर भारतात ही तत्वे आदिवासी विकासासाठी गुणविशेष म्हणून गृहित धरली जात आहेत. आदिवासींना त्यांच्या स्वतःच्या बुद्धीमतेनुसार विकास, जमिन व जंगलांवरील त्यांच्या हक्कांचा आदर, आदिवासींना प्रशिक्षण व जेथे अनेक योजना चालू आहेत असे भाग वगळून व तेथील सामाजिक व सांस्कृतिक संस्थांशी वैर न करता प्रशासन व विकास कार्याकरता स्वतःचे पथक उभारणे हे या तत्वांमध्ये अनुस्यूत आहे.

तरीही आदिवासींबाबत घेण्यात आलेली भूमिका ही खूपच विसंगत आहे. हे मुख्यतः राष्ट्रीय विकासाच्या अनिवार्यतेतून घडले आहे. आदिवासी विकासाच्या मुद्याचा पाठपुरावा हा राष्ट्रीय विकासाच्या मुद्यांच्या परिघाच्या बाहेर जाऊन करता येणार नाही. राष्ट्रीय विकास झपाट्याने घडवण्यासाठी केलेल्या उपाययोजनेकडेही आदिवासी समाजाला एकात्मिक करता येऊ शकेल, या दृष्टीने महत्वाची यंत्रणा म्हणून पाहिले गेले. भविष्यातील वाढ व साधनसंपत्ती जमवण्यासाठी उत्पादक रचना उभारण्याचे राष्ट्रीय उद्दिष्ट हे आदिवासींचे हित व त्यांच्या कल्याणाच्या मुद्यांपेक्षा खूप अधिक महत्वाचे मानले गेले. म्हणून राष्ट्रीय विकासाच्या नावाखाली आदिवासींचे हित व कल्याणाचा बळी देण्यात आला.

घटनेच्या १९(५) कलमामध्ये सांस्कृतिक अथवा भाषक अल्पसंख्यांक यांना आपली संस्कृती आणि भाषा यांचे जतन करण्याचा अधिकार आहे, असे जरी म्हटले असले तरी आदिवासी आपली भाषा, संस्कृती आणि धर्माचे जतन करण्यास असमर्थ ठरले आहेत. याचा अर्थ असा की, आदिवासींना व्यक्ती व गट म्हणून आपली भाषा वापरण्याचा, आपल्या धर्माचे पालन करण्याचा तसेच आपला स्वतःचा इतिहास, संस्कृती, परंपरा, वारसा यांचा अभ्यास करण्याचा अधिकार आहे. सरकार कोणत्याही कायदान्वये त्यांच्यावर दुसरी एखादी संस्कृती किंवा भाषा लादू शकत नाही. सरकारने एखादी भाषा अथवा संस्कृती लादण्याचा प्रयत्न जरी केला नसला तरी घटनेतील तरतुदीचे पालन करण्याच्या दिशेने नाव घेण्याजोगे एखादे सकारात्मक पाऊलही उचललेले नाही. जी पावले उचलण्यात आली आहेत ती घटनेतील तरतुदींशी एकवाक्यता दाखवण्यापासून कोसो दूर आहेत. याबाबतीत सरकारचा पवित्रा हा नेहमीच आदिवासींची विशिष्ट भाषा व संस्कृती यांचे संरक्षण व प्रोत्साहन देण्याऐवजी बहुसंख्यांकांची भाषा व संस्कृतीशी आदिवासींच्या संस्कृतीला एकरूप करण्याच्या दिशेनेच राहिला आहे. आदिवासींपर्यंत शालेय शिक्षणाचा विस्तार करण्यात आला पण ते ही संबंधित राज्यांतील प्रबळ प्रादेशिक जातीच्या भाषेतूनच देण्यात आले. याचा परिणाम म्हणजे आदिवासी आपली भाषा व संस्कृतीचे ज्ञान वाढत्या प्रमाणावर गमावू लागले आहेत. आपली भाषा व संस्कृतीला चालना देण्याचे काम सरकारने आदिवासींवरच सोडून दिले आहे. तरी सुद्धा मानवी, संघटनात्मक व आर्थिक स्रोतांवर नियंत्रण नसल्याने आदिवासी या दिशेने परिणामकारक पावले उचलण्यास

सक्षम ठरलेले नाहीत. ज्या ठिकाणी या ना त्या स्वरूपात त्यांना असे सहाय्य उपलब्ध करून देण्यात आले आहे त्याच ठिकाणी आदिवासी आपली संस्कृतीचे संरक्षण व संवर्धन करू शकले आहेत. पश्चिम, उत्तर व दक्षिण भारतात आदिवासी भाषा व संस्कृतीची इतक्या मोठ्या प्रमाणावर झीज का झाली आहे, याचे स्पष्टीकरण यातून मिळते. पूर्व भारतात विशेषतः ईशान्येत चित्र काही प्रमाणात बरे आहे. असा विकास होण्याच्या दृष्टीने तेथे एक प्रकारची संस्थात्मक व्यवस्था करण्यात आल्यामुळे इच्छित बदल घडू शकला आहे. आदिवासी राज्ये आणि स्वायत्त जिल्हे तयार करण्यात आल्यामुळे त्यास जोरदार चालना मिळाली. आदिवासी जेव्हा स्वयंप्रशासनासाठी राष्ट्रीयता किंवा राष्ट्रीय म्हणून स्वतःकडे पाहतात तेव्हाच असा सामूहिक हक्क वास्तवात येतो, हेच यावरून दिसते.

आदिवासी जमातींचे कल्याण आणि हिताचे संरक्षण व संवर्धन करण्याच्या उद्देशाने अनेक चांगल्या घटनात्मक तरतुदी आणि कायदे असूनही आदिवासींकडे दुर्लक्ष करण्याची प्रक्रिया अथकपणे चालूच आहे. आदिवासींच्या या दुर्लक्षित अवस्थेचे मूळ हे कायदेच आहेत, हा यातील विरोधाभास आहे. आदिवासींकडे लेखन आणि वाचनाची परंपरा नाही आणि त्यामुळे अशा कायदांची नोंद ठेवून त्यांचा उपयोग करण्याचीही परंपरा नाही. न्यायालयाची भाषा व कामकाज त्यांच्यासाठी अनभिज्ञ आहे. अशा परंपरेच्या अभावामुळेच बिगर आदिवासी या कायदांचा गैरफायदा उठवित असून वेगवेगळे मार्ग आणि साधनांच्या मार्फत आदिवासींच्या जमिनी हडपत आहेत. आदिवासींकडून बिगर आदिवासींकडे जमिनीचे सुलभ हस्तांतरण होण्याच्या दृष्टीने बहुसंख्य बिगर आदिवासींचा

समावेश असलेले स्थानिक प्रशासन आपल्या स्वजातीयांशी हातमिळवणी करून काम करत आहे.

वर उल्लेख केलेल्या कायदांशिवाय आदिवासींच्या संरक्षणासाठी व साधारण नागरिक आणि मानवांसाठी असलेले कायदेही आहेत. दुसऱ्या प्रकारातील कायदे हे नागरिकत्व आणि मानवी हक्कांबाबत स्पष्टता राखणारे आहेत. खरे तर आदिवासींसाठी असलेल्या हक्कांची तुलना नेहमीच नागरी हक्क आणि अधिक महत्त्वाच्या मानवी हक्कांशी केली गेली आहे. या प्रक्रियेत एखाद्या अगदी दुर्लक्षित का होईना पण विशिष्ट गटासाठी असलेले विशिष्ट कायदे नेहमीच सर्वसाधारण कायदांच्या अधीन करण्यात आले आहेत. अगदी याच धर्तीवर आदिवासींच्या संरक्षणाच्या हेतूने असलेले कायदे आणि भूसंपादन कायदा, संधारण कायदा, वन कायदा, वन्य जीव संरक्षण कायदा इ. जनहिताच्या कायदांच्या बाबतीत सांगता येईल. जनहित आणि हेतूच्या नावाखाली दुसऱ्या प्रकारच्या कायदांचा पहिल्या प्रकारच्या कायदांवर नेहमीच प्रभाव राहिला आहे. राष्ट्र आणि जनहिताच्या उदात्त कारणाखाली आदिवासी हक्कांचा नेहमीच बळी दिला गेला आहे. थोडक्यात, भारतातील न्यायव्यवस्था व त्यात काम करणारे लोक आदिवासी जमातींसाठी घटनेतील तरतुदी आणि कायदेशीर हक्कांबाबत सर्वसाधारणपणे असंवेदनशील आहेत.

(*व्हर्जिनियस क्साक्सा - प्राचार्य व उपसंचालक, टाटा सामाजिक विज्ञान संस्था, गुवाहाटी. संपर्कसाठी ईमेल-virg1978@gmail.com*)

— भाषांतर : उमेश कुलकर्णी





## विकासाबाबतचा आदिवासींचा दृष्टिकोन आणि नक्षलग्रस्त जिल्ह्यांसाठीची एकात्मिक कृती योजना

– गोविंदचंद्र रथ

**प्रश्नाची मांडणी :** आदिवासी - 'विकासाविषयी जागरूक असलेला गट'

छत्तीसगड राज्यातील सुरगुजा जिल्ह्यात आम्ही एक सर्वेक्षण केले. तेथील सात गावांमधील ४०७ गावकऱ्यांच्या मुलाखती घेतल्या. त्यापैकी ३६५ जण आदिवासी (अनुसूचित जमातीचे) होते आणि ४२ जण बिगर - आदिवासी - इतर मागासवर्गीय प्रवर्गातील होते. आदिवासींपैकी ६४ ओराओन, ३४ गोंड, २४ कन्वर, १३ माझवार आणि ८ माझी जमातीच्या लोकांच्या मुलाखती आम्ही घेतल्या. बिगर आदिवासींमध्ये राजवार, सोनी, यादव आणि लोहारार यांचा मुख्यत्वे समावेश होता. त्यांच्या विकासासाठी त्यांना सर्वात महत्त्वाच्या गोष्टी कोणत्या वाटतात त्याची प्राधान्यक्रमाने माहिती द्या असे सांगितले. त्यांनी आपल्या विविध गरजांची यादी तयार केली. काही समान असलेल्या गरजा एकत्रित करून आम्ही त्यांची १२ प्रकारांत वर्गवारी

केली. आश्चर्य म्हणजे यातल्या बहुतेक गरजा या शेतीशी संबंधित होत्या. याबद्दल आपण नंतर सविस्तर बोलणारच आहोत. पण सर्वात महत्त्वाची गोष्ट अशी की त्यांच्यापैकी एकाने देखील आधुनिक विकासासाठी आवश्यक असणाऱ्या आपल्या अत्यावश्यक गरजांमध्ये रस्ते, सामुदायिक आरोग्य केंद्र, वीज, हात पंप, धरणांची उभारणी, खाणींचा शोध किंवा मोठ्या उद्योगांची स्थापना यांचा समावेश केला नाही. त्यांच्यापैकी केवळ पाच प्रतिसादकांनी 'चांगल्या शिक्षणाची' आवश्यकता व्यक्त केली. यामध्ये त्यांना 'चांगले' म्हणजे गुणवत्तापूर्ण शिक्षण अभिप्रेत आहे, ज्याचा ग्रामीण भागातील बहुतेक शाळांमध्ये अभावच दिसून येतो. आदिवासींनी गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाबद्दल दाखवलेली आस्था आपल्या आयुष्यात ते शिक्षणाला किती महत्त्व देतात हेच दर्शवते.

आम्ही केलेल्या सर्वेक्षणाच्या वेळी आदिवासींनी आधुनिक विकासाच्या

गरजांबाबत का बाळगले, हा प्रश्न मला चांगलाच सतावू लागला. मी परत या गावांमध्ये गेलो आणि प्रतिसादकांशी याविषयी चर्चा केली. आधुनिक विकासविषयक गरजांची त्यांना तितकीशी जाणीवच नाही, असा माझा सुरुवातीला गैरसमज झाला होता. पण त्यांच्या गावांमध्ये उपलब्ध असणाऱ्या शिक्षण, अन्न सुरक्षा, कृषी आणि आरोग्यविषयक सरकारी योजनांबद्दल आदिवासींना चांगल्या प्रकारे माहिती आहे, असे मला दिसून आले. एवढेच नव्हे तर, कोणत्या योजनांना प्राधान्य द्यायचे हे जाणून घेऊन त्या त्या संस्थांना संबंधित माहिती सादर करण्यात ते पुढाकार घेतात. आत्तापर्यंत स्वतःची 'विकासाविषयी जागरूक असलेला गट' अशी ओळख निर्माण करण्यात आणि विकासाच्या कक्षेत स्वतःचे स्थान निर्माण करण्यात ते यशस्वी झाले आहेत. आणखी महत्त्वाची बाब म्हणजे विकासाच्या विशेषाधिकारांचा लाभ मिळवण्यासाठी ते खाजगी आणि सरकारी

संस्थांशी जागरूकपणे चर्चा आणि वाटाघाटी करू लागले आहेत.

प्रस्तुत लेखामध्ये तीन विभाग करण्यात आले आहेत. पहिल्या विभागात, प्रतिसादकांनी आपापल्या वस्तीमध्ये जबाबदार संस्थांच्या सहकार्याने योजनांची कार्यवाही कशा प्रकारे चालू ठेवली आहे हे आपण पाहणार आहोत. त्यांच्या रोजच्या अनुभवांशी ती निगडीत असणार आहे. दुसऱ्या विभागात, आदिवासींच्या दृष्टीने त्यांच्या विकासासाठी अत्यंत आवश्यक असणाऱ्या महत्वाच्या गरजांची पूर्ती कशी करता येईल, यावर विचार करण्यात येणार आहे. तर तिसऱ्या विभागात नक्षलग्रस्त जिल्ह्यांच्या विकासासाठी केंद्र सरकारने जी एकात्मिक कृती योजना आखली आहे, त्याविषयी माहिती घेणार आहोत. त्या अनुषंगाने सर्वेक्षणातून व्यक्त झालेल्या अपेक्षांच्या पूर्तीसाठी काही करता येईल का हे बघणार आहोत.

## विभाग पहिला

### विकास योजना आणि संबंधित संस्था

प्रतिसादकांच्या वस्त्यांमध्ये राबवण्यात येत असणाऱ्या अनेक सरकारी योजनांमुळे त्यांना विकास म्हणजे काय याची कल्पना येते. योजनांबाबतच्या त्यांच्या आकलनानुसार ते त्या योजनांची तीन प्रकारात वर्गवारी करतात. या योजनांना मंजूरी देण्यास आणि त्याची अंमलबजावणी करण्यास कोण पात्र आहे हे ठरवून त्यानुसार त्या त्या संस्थांकडे ती जबाबदारी सोपवतात.

पहिल्या प्रकारातील विकास योजनांमध्ये शाळा, रस्ते (प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना), गृह निर्माण (इंदिरा आवास योजना), वीज, पिण्याचे पाणी आणि शौचालये यासंबंधीच्या योजनांचा समावेश

होतो. गावकऱ्यांना यापैकी कोणत्याही योजना आपल्या गावांमध्ये असाव्यात असे वाटत असेल तर ते लोकप्रतिनिधींकडे म्हणजेच खासदार, आमदार, पंचायत सदस्यांकडे जाणे पसंत करतात. त्याचप्रमाणे, जिल्हाधिकारी आणि गट विकास अधिकारी (B.D.O.) यांसारख्या उच्च स्तरीय सरकारी अधिकाऱ्यांचीही भेट घेतात. या लोकप्रतिनिधींना भेटण्याचे कारण म्हणजे हे खासदार आणि आमदार निवडणूक प्रचारांदरम्यान या योजना पुरविण्याची आश्वासने लोकांना देतात. याचा अर्थ असा की, या योजना मंजूर करून घेण्याचे अधिकार त्यांच्याकडे असतात.

तसे त्यांचे राजकीय संबंध असतात. उच्च पदस्थ अधिकारी या योजनांच्या अंमलबजावणीचे काम करतात आणि यामध्ये काही गैरप्रकार किंवा भ्रष्टाचार झाला तर त्याविरोधी कारवाई करतात.

दुसऱ्या प्रकारातील विकास योजनांमध्ये, अन्न सुरक्षेची संबंधित सार्वजनिक वितरण पद्धती, वन आरक्षण कायदांतर्गत (FRA) जंगलातील जमिनी नावावर करणे, तेंदू पानांसारख्या किरकोळ वन उत्पादनांना योग्य बाजारभाव मिळवून देणे आदींचा समावेश होतो. याशिवाय, महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कायदांतर्गत (मनरेगा) १०० दिवसांच्या कामाची हमी, एकात्मिक बालविकास योजनेतर्गत माध्यान्ह भोजन योजना आणि आंगणवाडी सुरु करणे, वृद्ध व्यक्ती आणि विधवांना निवृत्तीवेतन यांचाही समावेश होतो. या सर्व योजना हक्कांशी निगडीत आहेत - म्हणजे अन्न मिळण्याचा हक्क, काम करण्याचा हक्क, जमिनीवरील हक्क आणि गुणवत्तापूर्ण जगण्याचा हक्क यांच्यावर आधारित बनविण्यात आलेल्या या विविध योजनांमध्ये

सरकारने लाभार्थींसाठी महत्वाच्या तरतुदी केलेल्या आहेत. पण त्या लोकांपर्यंत पोहोचताना त्यामध्ये अनेक अडचणी येतात. त्याच्या वितरण पद्धतीमध्ये त्रुटी असल्याचे मत प्रतिसादकांनी नोंदवले आहे. भ्रष्टाचार, कामाचा मोबदला देण्यामध्ये दिरंगाई, हजेरी पत्रकावर बनावट नोंदी, वन जमिनींवर अधिकार सांगणाऱ्या अर्जांकडे विशेष दुर्लक्ष करणे, त्यांच्यावर कृती न करणे, मुलांसाठी किंवा इतरांसाठी देण्यात आलेला शिधा घरी घेऊन जाणे यांसारख्या समस्या वाटपामध्ये निर्माण झाल्याने त्याचा लाभ गरजू व्यक्तींना मिळण्यात अडथळे येतात. अशा परिस्थितीतून मार्ग काढण्यासाठी प्रतिसादक मग मदतीसाठी अशासकीय संस्थांकडे धाव घेतात. यामध्ये सामाजिक कार्यकर्ते, नागरी सामाजिक संस्था, स्थानिक स्वयंसेवी संस्थांचा समावेश असतो. या योजना तयार होत असताना या सामाजिक संस्थांनी मेळावे घेऊन, सामुदायिक निवेदने देऊन आवाज उठवलेला असल्याने सरकारवर त्याचा दबाव येऊन लोकभावनांची दखल घेणे भाग पडू लागले. त्यामुळे मग योजना लागू झाल्यावर त्यांची अंमलबजावणी नीट होते की नाही याची चौकशी या सामाजिक संस्था गावात प्रत्यक्ष जाऊन करू लागल्या. या योजनांच्या वाटपामध्ये काही गडबड दिसून आली तर या संस्था व्यवहारात पारदर्शकता आणण्यासाठी जनसुनवाई घेतात आणि दोषी संस्थांविरुद्ध कारवाई करण्याची मागणी करतात. आदिवासी पूर्वी आणि आताही सामाजिक कार्यकर्त्यांनी आयोजित केलेल्या मेळाव्यात सहभागी होतात.

तिसऱ्या प्रकारातील विकास योजना प्रतिसादकांच्या कृषी आणि किरकोळ वन उत्पादनांसारख्या उपजीविकेच्या साधनसंपत्तीशी निगडीत आहेत. जमिनीवर

लागवड करताना त्यांना काही अडचणी आल्या तर ते आपल्या शेजाऱ्यांशी सल्ला-मसलत करतात. काही स्वयंसेवी संस्थांनी नुकतीच त्यांना मक्याची लागवड कशी करावी याविषयी मार्गदर्शन केले. ते पूर्वी असेच मक्याचे बियाणे इकडे तिकडे टाकून पेरत असत. आता त्यांना ते एका ओळीत कसे लावावे याचे शिक्षण मिळायला लागले. त्याचप्रमाणे भाताच्या लागवडीचीही एक विशिष्ट पद्धत विकसित करण्याची माहिती त्यांना मिळाली. अशा प्रकारे पिकांविषयी सल्ला घ्यायला आदिवासी स्वयंसेवी संस्थांकडे जातात. कधी कधी ते गावातील कृषी अधिकाऱ्याशीही संपर्क साधतात. अशा प्रकारच्या काही समस्यांविषयी संशोधक, पत्रकार किंवा विकासविषयक कामे करणाऱ्या व्यावसायिकांशीही चर्चा करायला त्यांना आवडते, असे मत त्यांनी सर्वेक्षणात व्यक्त केले आहे. आदिवासींनी या मध्यस्थ संस्थांशी अशा प्रकारे केलेली चर्चा, ज्यावेळी त्या संस्था सरकारकडे मांडतात तेव्हा सरकार त्यांचे ऐकते (सरकार उनका बात सुनता है - सरकार या संस्थांचे म्हणणे ऐकते असे आदिवासींना वाटते) आणि त्याप्रमाणे योजनांची आखणी करते. आदिवासींनी केलेली चर्चा, मांडलेली मते त्या त्या संबंधित मंत्रालयाला विकासविषयक धोरण ठरवण्यासाठी उपयोगी पडतात.

विकास योजनांची वरील तीन प्रकारात केलेली वर्गवारी तितकीशी काटेकोर नाही. काही काही वेळा एक योजना दुसऱ्या योजनेत मिसळली गेली आहे. पण यामागची खरी गोष्ट अशी आहे की आदिवासी आपल्या विकासविषयक गरजांबाबत केवळ एखाद्याच संस्थेशी बोलतात असे नाही. ते आपल्या विकासासंबंधीच्या वेगवेगळ्या गरजांसाठी वेगवेगळ्या संस्थांची निवड करतात. त्यामुळे

आदिवासींसाठी विकास योजनांचे नियोजन करताना फक्त एखाद्याच संस्थेचा दृष्टीकोन घेऊन चालणार नाही. (उदाहरणार्थ - राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षणातून मिळालेली माहिती, जनगणना, सर्वेक्षणातील निष्कर्ष किंवा मूल्यमापन अहवाल) तर आदिवासींसोबत काम करणाऱ्या इतर विविध संस्थांशी चर्चा करून धोरण ठरवायला हवे कारण आदिवासींच्या अंतर्गत प्रश्नांची जाण या संस्थांना त्यांच्या कायम संपर्कात असल्याने निर्माण झालेली असते.

## विभाग दुसरा

### विकासासाठी आवश्यक असणाऱ्या गरजा

प्रतिसादकांच्या सध्याच्या स्थितीची पाहणी केली असता असे लक्षात येते की उपजीविकेसाठी ते सर्वप्रथम शेतीवर अवलंबून आहेत. त्यानंतर मजुरी हे दुसरे तर किरकोळ वन उत्पादने हे त्यांच्या जगण्याचे तिसरे साधन आहे. काही पूर्ण वेळ आणि काही अर्ध वेळ कर्मचाऱ्यांचा आणि कुंभारकाम, लोहारकाम यांसारखे पारंपरिक व्यवसाय करणारे काही जण वगळता प्रतिसादकांपैकी ९१% प्रतिसादक आणि त्यांचे कुटुंबीय हे शेतीवर आधारित कामांमध्ये गुंतलेले आढळून आले (तक्ता क्रमांक १ मध्ये यासंबंधीची माहिती आपल्याला मिळेल). या गावांचा भूप्रदेश जंगलांनी आणि डोंगरांनी व्यापलेला आहे आणि शेतजमीन यामध्येच कोठेतरी वसलेली असते. बऱ्याच वेळा ही जमीन डोंगर उतारावर असते, आकाराने लहान, नापीक आणि खडकाळ असते. यामध्ये एखादेच पीक येते ते सुद्धा भात आणि भरड धान्य. या दोन्हीचे मिळून जे पीक येते त्यामुळे ३२% कुटुंबांची एका महिन्याची अन्नाची गरज भागू शकते. २८% कुटुंबांची एक ते तीन महिन्यांची तर १७% कुटुंबांची तीन ते पाच महिन्यांची गरज भागण्याची शक्यता असते. याचाच अर्थ असा की सध्या ज्या प्रकारची शेती हे लोक करत आहेत त्यातून त्यांना संपूर्ण वर्षभर पुरेल एवढे अन्न उत्पादन होत नाही आणि वर्षभराची अन्न सुरक्षा त्यांना मिळत नाही.

तक्ता क्रमांक १  
प्रतिसादकांच्या उपजीविकेची साधने

अनु. क्र.	उत्पन्नाचे साधन	पहिले साधन	दुसरे साधन	तिसरे साधन
१	शेती	३७४ (९१%)	७(२%)	१(.२%)
२	मजुरी	२०(५%)	३५५(८७%)	-
३	सेवा	२(.५%)	३(.७%)	२(.५%)
४	किरकोळ वन उत्पादने गोळा करणे	-	२४(६%)	२९६(७३%)
५	इतर	७(२%)	१(.२%)	२(.५%)
६	कोणतेही साधन नाही	४(१%)	१७(४.२%)	१०६(२६%)
७	एकूण	४०७	४०७	४०७

आदिवासींची ही कठीण परिस्थिती बघून आम्ही त्यांना त्यांच्या गरजांचा प्राधान्यक्रमाने उल्लेख करायला सांगितला. नियोजन प्रक्रियेत समावेश करता येण्याच्या दृष्टीने ते आवश्यक होते. त्यांनी दिलेली उत्तरे क्रमांक २ च्या तक्त्यामध्ये देण्यात आली आहेत. आदिवासींच्या दृष्टीने दारूबंदीची गरज १०व्या क्रमांकावर आहे. चांगली शाळा ११व्या क्रमांकावर आहे तर इतर सर्वसाधारण गोष्टींना त्यांनी १२वा क्रमांक दिला आहे. बाहेरून बघणाऱ्यांना दारू हे आदिवासींच्या मागासलेपणाचे कारण आहे असे वाटत असले तरी आदिवासी क्वचितच तिला आपल्या विकासातील अडसर आहे असे मानतात. दारूच्या दुष्परिणामांबाबत जागरूक झाल्याने त्यांच्यापैकी ३.१९ टक्के प्रतिसादकांनी संपूर्ण दारूबंदी असावी असे मत व्यक्त केले आहे. याच गटातील लोकांनी शहरी केंद्रांमध्ये मिळते तसे गुणवत्तापूर्ण शिक्षण त्यांच्या मुलांना गावातच मिळावे असे मत व्यक्त केले आहे.

पुढे दिलेल्या क्रमांक २ च्या तक्त्यामध्ये १ ते ९ क्रमांकांमध्ये ज्या गरजांचा उल्लेख करण्यात आलेला आहे त्यांचा ग्रामीण विकासाच्या - फलोत्पादन, पशु संवर्धन आणि कृषी या तीन प्रकारांमध्ये समावेश करता येईल. यामध्ये शेतीशी संबंधित गरजांचा मोठ्या प्रमाणावर उल्लेख करण्यात आलेला आहे. प्रतिसादकांनी या गरजांना विक्रमी प्रतिसाद दिला आहे. त्यांच्या गरजांविषयी जाणून घेत असतानाच त्यांना त्या त्या क्षेत्रात कोणकोणत्या प्रकारच्या अडचणींना तोंड द्यावे लागते यांचीही माहिती आम्ही घेतली. त्यांच्या या गरजा आणि त्या अनुषंगाने येणाऱ्या समस्यांविषयी इथून पुढे चर्चा करण्यात येणार आहे.

## तक्ता क्रमांक २

### विकासासाठी आवश्यक असणाऱ्या गरजांविषयी प्रतिसादकांनी दिलेल्या प्राधान्याची टक्केवारी

अनु.क्र.	गरजांचे स्वरूप	प्रतिसादकांची टक्केवारी *
१	महागड्या लाकडाची आणि फळझाडांची लागवड	१.४७
२	पशु संवर्धन	४.४२
३	जलसिंचन	५४.०५
४	जमिनीची समपातळी (मेडाबंदी)	४४.७१
५	भांडवल गुंतवणूक (पुंजी)	२५.३०
६	बियाणे आणि खतांचा वेळेवर पुरवठा	२१.१३
७	बैल जोडी	१४.९८
८	जमिनीची आवश्यकता	३.१९
९	शेतीची अवजारे	०.४९
१०	दारूबंदी	०.२४
११	चांगली शाळा	१.२२
१२	इतर	६.१४

\* प्रत्येक गरजेच्याबाबत आम्ही ज्या ४०७ जणांच्या मुलाखती घेतल्या त्यांच्याच प्रमाणात ही टक्केवारी दिली आहे.

#### १) फलोत्पादन

या भागामध्ये सागवानासारख्या महागड्या झाडांची तसेच आंबा, चिक्कू आणि डाळिंबे यांसारख्या फळांची लागवड करण्यावर भर दिला जातो. प्रतिसादकांनी या क्षेत्रातील सामान्यतः पाच मुख्य समस्यांचा उल्लेख केला आहे. पहिली म्हणजे ही झाडे जगवण्यासाठी लागणाऱ्या पाण्याचा अभाव. पावसाळा संपला की पाण्याचे दुर्भिक्ष जाणवू लागते. त्या त्या हंगामात नद्यांना-ओढ्यांना असणारे पावसाचे पाणी वाहून जाते आणि नद्या नाले कोरडे पडतात. पाण्याच्या रोजच्या वापरासाठी हातपंपांचा वापर केला जातो. पाणी अडवण्यासाठी बंधारे घालण्यांच्या प्रकल्पाला सुरुवात झाली, मात्र त्याचे परिणाम अजूनही नीटसे दिसून आलेले नाहीत. दुसरी समस्या म्हणजे भांडवल (पुंजी) गुंतवणूक. रोपे खरेदी करण्यासाठी, ती लावल्यानंतर त्यांची काळजी घेण्यासाठी पैशांची जरूरी असते. तिसरी समस्या म्हणजे, स्वयंपाक घराजवळ लावलेल्या बागेची सीमा स्पष्ट नसणे. त्यामुळे फळझाडे कोठे लावायची, केवढ्या भागात लावायची, आणि भाजीपाला कोठे लावायचा याबाबत गोंधळ उडतो. भटकी गुरेढोरे ही लावलेली झाडे खातात. चौथी समस्या म्हणजे फलोद्यान विभागाकडून वेळेवर बी-बियाणे, रोपे आणि खते पुरवली जात नाहीत. आणि पाचवी समस्या म्हणजे पांढऱ्या मुंग्यांचा उपद्रव. त्या झाडेच नष्ट करतात.

## योजना

## २) पशुसंवर्धन

विकासाची गरज म्हणून केवळ ४.४२ टक्के प्रतिसादकांनी पशु संवर्धनाला महत्त्व दिले आहे. ग्रामीण वातावरणात राहतात म्हणून आदिवासी पशु संवर्धनाला प्राधान्य देतील असा सर्वसाधारण समज असतो. त्याच्या विरोधात त्यांनी हे मत नोंदवले आहे. आदिवासींचे पशु संवर्धनाबाबत प्रतिकूल मत असण्याची अनेक कारणे आहेत. एकतर या जनावरांना चारा मिळण्यात अडचणी येतात, दुसरे म्हणजे, या व्यवसायासाठी लागणाऱ्या भांडवलाची चणचण असते आणि तिसरे महत्त्वाचे कारण म्हणजे वेळेवर पशु वैद्यकीय उपचार न मिळाल्यामुळे अनेक जनावरांना अनैसर्गिक मृत्यूला सामोरे जावे लागते. मनुष्यबळाची कमतरता हे ही पशु संवर्धनाचे प्रमाण कमी होण्याचे एक कारण आहे. पूर्वी आदिवासींची मुले गुरांना रानात चरायला घेऊन जायची. पण आता ती शाळेत जाऊ लागल्यामुळे गुरांकडे लक्ष देणारे कोणी राहिले नाही. विकासाची गरज म्हणून ज्या आदिवासींनी पशु संवर्धनाला महत्त्व दिले आहे, ते वराह किंवा कुक्कुटपालना ऐवजी बकऱ्या पाळतात.

## ३) कृषी

कृषी क्षेत्रातील विकासविषयक गरजा दुसऱ्या क्रमांकाच्या तक्त्यामध्ये ३ ते ९ अशा क्रमानेच दिल्या आहेत. प्रतिसादकांपैकी बहुतेक जणांनी ३ ते ५ या अनुक्रमांकांना प्राधान्य दिले आहे. यामध्ये शेतीविषयक जलसिंचन, जमिनीची समपातळी करणे (मेडाबंदी) आणि भांडवल गुंतवणूक यांचा समावेश आहे. याआधी जलसिंचनाचा विचार आपण केलेला आहे, त्यामुळे आता आपण इतर समस्यांविषयी चर्चा करूया.

जमिनीच्या सम पातळीचा प्रश्न हा जमिनीला होणाऱ्या पाणी पुरवठ्याशी जोडलेला असतो. मेडाबंदी म्हणजे जमीन सम पातळीवर करून त्याला पाणी अडवण्यासाठी सोय करणे. म्हणजे पावसाचे पाणी वाहून न जाता जमिनीत मुरले जाऊन पाण्याची गरज तर भागते शिवाय पिकांसाठी आवश्यक असणारी आर्द्रताही (नामी) जमिनीत टिकून राहते. संपूर्ण सुरगुजा जिल्ह्यातून जमिनीची समपातळी करण्याची मागणी मोठ्या प्रमाणावर केली जात आहे. मात्र, येथील अडचण अशी आहे की जमीन डोंगर उतारावर असल्याने पावसाचे पाणी अडवण्यासाठी घातलेले बंधारे पाण्याने वाहून जातात आणि जमिनीची धूप होत राहते. तरीही यापैकी बऱ्याचशा जमिनीचे महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेतर्गत (मनरेगा) समपातळीकरण (मेडाबंदी) करण्यात आले आहे. आता या भागातील शेतकरी या जमिनीवर पिके घेण्यासाठी लागणाऱ्या भांडवलाच्या प्रतीक्षेत आहे.

भांडवल गुंतवणुकीचा प्रश्न सगळ्यांनाच भेडसावत असला तरी ज्या प्रतिसादकांनी व्यावसायिक पिके घ्यायला सुरुवात केली आहे त्यांना हा ताण जास्त जाणवत आहे. सरकारी विभागाकडून मोफत बियाणांचा आणि खतांचा पुरवठा किंवा त्यांच्या खरेदीसाठी अर्थसहाय्य वेळेवर मिळत नाही, या समस्येविषयी प्रतिसादकांनी आपले मत नोंदवले आहे. विशेष म्हणजे १४.९८ टक्के एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर प्रतिसादकांनी बैलजोडीची गरज मांडली आहे. एकूणच आदिवासी भागात जंगले नाहीशी होत आहेत, गुरांना चरण्यासाठी कुरणे राहिलीच नाहीत. त्यामुळे त्यांचे प्रमाण

घटत चालले आहे. बैलांचाही याला अपवाद नाही. म्हणूनच आदिवासींबाबत बैलजोडीची समस्या गंभीर ठरली आहे. अजूनही बैलांच्याच सहाय्याने मोठ्या प्रमाणावर जमीन कसली जाते.

## विभाग तिसरा

### एकात्मिक कृती योजनेच्या कक्षेत येणाऱ्या विकास विषयक गरजा

नक्षलग्रस्त भागांचा विकास करण्याच्या उद्देशाने एकात्मिक कृती योजना (IAP) नोव्हेंबर, २०१० मध्ये तयार करण्यात आली. केंद्राचे अतिरिक्त सहाय्य असलेली, १०० टक्के अनुदानावर आधारित अशी ही योजना आहे. प्रत्येक नक्षलग्रस्त जिल्ह्याला विकासासाठी २०१०-११ मध्ये २५ कोटी रुपयांचे तर २०११-१२ मध्ये ३० कोटी रुपयांचे अनुदान देण्यात आले. विकास आराखडा तयार करण्याची आणि त्याची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी प्रत्येक जिल्ह्याला एक समिती नेमून तिच्यावर सोपवण्यात आली. जिल्हाधिकारी/जिल्हा दंडाधिकारी या समितीचा प्रमुख असून समितीमध्ये जिल्हा पोलीस अधीक्षक आणि जिल्हा वन अधिकारी यांचा समावेश असतो. या नियोजन आराखड्यामध्ये सार्वजनिक पायाभूत सुविधा आणि सेवा निर्माण करण्याचे प्रस्ताव तयार केले जातात. यामध्ये आंगणवाडी केंद्र, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा, गावातील रस्ते, वीज यांसारख्या पायाभूत सुविधा आणि सेवा यांचा समावेश होतो. देशात सध्या नऊ राज्यांमधील ८२ जिल्ह्यांमध्ये एकात्मिक कृती योजना राबवली जाते. आंध्र प्रदेश, बिहार, छत्तीसगड, झारखंड,

मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, ओडिशा, उत्तर प्रदेश, आणि पश्चिम बंगाल, ही ती नऊ राज्ये आहेत. सन २०१० ते १३ या कालावधीत या योजनेतर्गत ४,१७७ कोटी ६५ लाख रुपये खर्च करण्यात आले (द इकॉनॉमिक टाइम्स, एप्रिल, २०१३).

छत्तीसगडमधील ज्या सुरगुजा जिल्ह्यामधील गावांचे आम्ही सर्वेक्षण केले त्या जिल्ह्याचा एकात्मिक कृती योजनेतर्गत समावेश करण्यात आलेला आहे. उद्दिष्टाच्या दृष्टीने विचार करता ही योजना भारत सरकारची 'संवेदनशील योजना' आहे कारण विकासाच्या माध्यमातून नक्षलवादावर नियंत्रण ठेवण्याचे काम यातून केले जाते. सर्वेक्षणात आदिवासींनी व्यक्त केलेल्या गरजा आणि एकात्मिक कृती योजनेतील कार्यक्रमांचा जर तुलनात्मक अभ्यास केला तर सातत्याने त्यामध्ये काही त्रुटी जाणवतात.

मुख्यतः एकात्मिक कृती योजनेमधील विकास योजनांच्या संघटनात्मक रचनेमध्ये विस्तार करण्याची आणि पुनर्मांडणी करण्याची गरज यातून व्यक्त होते. आदिवासी कोणत्या एखाद्या विशिष्ट संस्थेलाच स्वतःच्या गरजांविषयी सांगतात असे नव्हे तर ते अनेक संस्थांची मदत घेतात, असे आमच्या सर्वेक्षणातून आढळून आले आहे. ही पार्श्वभूमी लक्षात घेता, एकात्मिक कृती योजनेच्या समितीमध्ये आणखी काही सदस्यांचा समावेश करणे गरजेचे आहे. जिल्हाधिकारी/जिल्हा दंडाधिकारी सध्याच्या समितीचा प्रमुख असतो आणि जिल्हा पोलीस अधीक्षक, जिल्हा वन अधिकारी यांचा त्यात समावेश असतो. मात्र, त्यांच्याबरोबरच या समितीमध्ये पंचायत सदस्य, गावकरी, नागरी सामाजिक संघटनेचे प्रतिनिधी आणि विकास

व्यावसायिकांचाही यामध्ये समावेश करणे गरजेचे आहे. विविध क्षेत्रातील लोकांची मते जाणून घेतल्यास वास्तवाचे भान राखून नियोजन करण्यास मदत होते.

सध्या एकात्मिक कृती योजनेने फक्त सार्वजनिक मालमत्ता निर्माण करण्यावर लक्ष केंद्रित केलेले आहे. पण आमच्या प्रतिसादकांना उपजीविकेचे साधन मिळणेही तितकेच आवश्यक आहे. म्हणूनच एकात्मिक कृती योजनेतर्गत सार्वजनिक पायाभूत सुविधा आणि सेवा निर्माण करण्याबरोबरच गरजांच्या यादीमधील ज्या महत्त्वाच्या गरजा आहेत त्या तातडीने पूर्ण करण्यात याव्यात. म्हणजे एकीकडे आदिवासींना उपजीविकेचे साधन मिळेल आणि दुसरीकडे त्यातूनच बंधान्यासारखी कामे करून सार्वजनिक मालमत्ताही निर्माण केली जाईल. त्याचबरोबर आदिवासींच्या जंगल संरक्षण, पशु वैद्यकीय सेवा, कृषी सेवा या ज्या इतरही गरजा आहेत त्याही पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला जाईल.

#### आभार

छत्तीसगडमधील सुरगुजा जिल्ह्यात काम करणाऱ्या 'चौपाल' या स्वयंसेवी संस्थेच्या कार्यकर्त्यांनी माहिती संकलित करण्यासाठी जी मदत केली त्याबद्दल लेखकाने त्यांचे मनःपूर्वक आभार मानले आहेत.

(गोविंदचंद्र रथ - प्राचार्य, जी. बी. पंत सामाजिक विज्ञान संस्था, अलाहबाद विद्यापीठ. संपर्कासाठी ईमेल- govindarath@yahoo.com)

— भाषांतर : रोहिणी पेठे

## प्रकाशन विभागाची नवी पुस्तके

१. प्रेस इन द नॉर्थ इस्ट (इंग्रजी)  
₹ १४५/-
२. बी.आर. आंबेडकर (इंग्रजी)  
₹ १२५/-
३. इंडिया : बिफोर अँड आफ्टर द  
म्युटीनी (इंग्रजी) ₹ १००/-

## आगामी अंक

फेब्रुवारी, २०१४

'लोक स्वास्थ्य'

या विषयावर असेल.

मार्च, २०१४

'प्रशासकीय सुधारणा'

या विषयावर असेल.

## योजना



## भूमिसंयोजक योजना: ग्रामीण जमीन प्रशासनातील बदलाची अग्रदूत

— संजय पटनाईक

जगात सर्वत्र कोणत्याही कुटुंबासाठी जमीन ही मोलाची मालमत्ता समजली जाते. भारतासारख्या शेतीप्रधान देशात तर जमिनीला धरणीमाता म्हणून पूजले जाते. भारतात सर्वच शेतकरी कुटुंबांनी अनेक पिढ्या वारसाहक्काने मिळालेल्या जमिनीला प्राणापलीकडे जपले. जमिनीमुळेच आपले अस्तित्व आहे, स्वत्व आहे असा कृतज्ञतेचा भाव भारतीय शेतकऱ्यांच्या मनी ठसलेला आहे.

तथापि, ब्रिटीश राजवटीपासून भारताच्या ग्रामीण प्रदेशात जमिनीशी संबंधित अनेक गुंतागुंतीच्या सामाजिक तसेच आर्थिक व राजकीय संघर्षांना सुरुवात झाली जी आजतागायत चालूच आहे. या संघर्षांत छोटा शेतकरी वर्ग कर्जाच्या सापळण्यात अडकून पुरता भरडला गेला. शेतसाऱ्याच्या वाढत्या बोजामुळे लहान शेतकऱ्यांची जमिनीच्या रूपातली जीवापलीकडे जपलेली त्यांच्या मालकीची मालमत्ता सावकारांकडे कर्जाऊ पडली. जमिनीवर नियंत्रण कुणाचे

व जमिनीचा वापर कसा होतो आहे यावर बऱ्याच अंशी ग्रामीण अर्थव्यवस्था अवलंबून असते. ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांकडे आज फार थोड्या प्रमाणात मालकीच्या जमिनी आहेत; आणि हेच ग्रामीण भारतातील दारिद्र्याचे एक प्रमुख कारण आहे.

स्वातंत्र्योत्तर भारतात पिळवणूक रोखण्यासाठी, अन्याय रोखण्यासाठी जमीन महसूलाची ब्रिटीशांच्या वसाहतवादी राजवटीत सुरू करण्यात आलेली पद्धत सुधारण्याचा भारत सरकारचा प्रयत्न होता. त्याचप्रमाणे स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर कृषी विकास हा वसाहतवादी काळापासून अन्याय सहन करणाऱ्या ग्रामीण गरिबांची स्थिती सुधारण्याचा तो एक महत्वाचा उपाय आहे, असे सरकारला जाणवले. यासाठी महत्वाची पावले टाकतांना त्याकाळी सरकारने भाडेपट्ट्याने जमिनी घेणाऱ्यांना जमिनीची मालकी देऊन मध्यस्थांची भूमिका कमी केली. त्यामुळे भाडेपट्ट्याने जमिनी घेतलेल्यांची सुरक्षितता वाढेल असाही

विचार होता. याशिवाय जमीन कायद्यातही अनेक सुधारणा करण्यात आल्या होत्या. भूमीहीन मजूर व जमीनदार यांच्यातील दरी कमी करण्यावरही बराच भर दिला गेला. नवीन कायद्यांमुळे उपलब्ध जमिनीचे फेरवितरण करण्यात आले. जमीन धारणा कायद्यामुळे जमीन कसणाऱ्यांना मालकी देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. जमिनीचा प्रभावी व योग्य उपयोग करण्याच्या दिशेने हे एक महत्वाचे पाऊल होते. तसेच याद्वारे कृषी उत्पादन वाढवण्याचाही हेतू साध्य करण्याचा विस्तारित कार्यक्रम योजण्यात आला होता.

ओडिसा सरकारने भूमीहीनांना विशेषतः राज्यातील अनुसूचित जाती-जमातींना जमीन व जमिनीचे भाडेपट्ट्याने हक्क देण्यासाठी अनेक कायदे केले आहेत. त्यानुसार जमीनधारणा निश्चित करण्यात आली असून आदिवासींसाठी जमीन हक्क संरक्षण कायदे करून त्यांच्याकडे जमिनीचे हस्तांतर करण्यात येत आहे. असे असले तरीही या सर्व कायद्यांच्या अंमलबजावणीत

अनेक अडथळे आहेत. त्यामुळे या सर्व प्रयत्नांना आजवर मर्यादित प्रमाणातच यश मिळाले आहे. याची परिणती जमिनीच्या संदर्भात अनेक वाद निर्माण होण्यात झाली असून वारंवार ग्रामीण भागात सरकारी जमीन हक्क नसताना बळकावण्यात आली तर काही ठिकाणी सरकारने जमिनीचे हक्क दिले असतानाही अनेक मागासवर्गीयांना त्यांच्या जमिनीचा ताबा घेता आलेला नाही.

### जमीन वितरणात मर्यादित यश घेण्याची कारणे:

काही वर्षांपूर्वी ओडिसा राज्याच्या महसूल विभागाने भूमीहीनांची गणती केली होती. त्यानंतर २००५-०६ मध्ये घरवाडीच्या जमिनीच्या वाटपाची वसुंधरा योजना राबवण्यात आली. भूमीहीनांच्या गणतीत असे दिसून आले की, लाखो लोकांना घरेच नाहीत कारण त्यांना केवळ ४ डेसिमल (०.०४ एकर) जमीन देण्यात आली होती. नंतर २००८ मध्ये त्यांना १० डेसिमल (०.१ एकर) इतकी जमीन देण्यात आली. परंतु २००८-०९ मध्ये असे दिसून आले की, या योजनेच्या अंमलबजावणीत अनेक आव्हाने आहेत तसेच ज्यासाठी ही योजना आखली ती उद्दीष्टेच साध्य होत नाहीत.

२००९-१० मध्ये लँडिसा या ओडीसा राज्यातील ग्रामीण विकास संस्थेने वसुंधरा योजनेच्या अंमलबजावणीचे काही निवडक खेड्यात मूल्यमापन केले गेले, यात असे दिसून आले की, या योजनेच्या यशस्वी अंमलबजावणीचे प्रमाण फार कमी आहे. प्रत्यक्ष ही योजना राबवण्यात आलेल्या सर्व गावांमध्ये काम करणाऱ्या महसूल कर्मचाऱ्यांची संख्या अपुरी असल्याने ही योजना यशस्वीपणे राबवता आली नाही.

या अभ्यासातील आणखी एक महत्वाचा निष्कर्ष म्हणजे बेघर असलेल्या लोकांच्या पुनर्वसनासाठी त्यांच्याकडे कोणतीही मार्गदर्शक तत्वे नव्हती.

### जमिनीविषयीचे प्रलंबित प्रश्न व समस्या:

वसुंधरा योजनेतील कर्मचाऱ्यांची संख्या वाढवण्यासाठी लँडिसा संस्थेने स्थानिक युवकांना प्रशिक्षित करण्याचे ठरवले. त्यानुसार स्थानिक युवकांना सामाजिक साधन घटक (community resource Person) असे नाव देण्यात आले. या युवकांची भूमी संयोजक अशीही ओळख करून देण्यात आली. या भूमी संयोजकांची निवड समाजानेच केलेली होती व त्यांना महसूल निरीक्षकांचे मदतनीस म्हणून काम करण्याचे प्रशिक्षण लँडिसाच्या योजनेत देण्यात आले. राज्याचे महसूल अधिकारी प्रत्येक घरी जाऊन भूमीहीनांची गणना करू शकत नसल्यामुळे जास्त संख्येने जमीन संयोजक तयार करण्याची गरज होती. त्यामुळे भूमीहीनांची नेमकी संख्या किती आहे, हे ठरवण्यासाठी समाजातील युवकांना प्रशिक्षण देण्याची देखील एक योजना हाती घेण्यात आली. महसूली खात्याला प्रशिक्षित युवकांच्या माध्यमातून पूरक अशी सेवा उपलब्ध करून देणे हा यामागचा हेतू होता. लँडिसा संस्थेने महसूल अधिकाऱ्यांशी चर्चा करून त्यासाठीची तरतूद व कालमर्यादा ठरवली. याशिवाय भूमी संयोजकांची भूमिका व जबाबदाऱ्याही निश्चित केल्या. भूमी संयोजकांना जमीन विहवाटीच्या हक्कांच्या यादीतील नावे व घरातील लोकांची नावे यांची जुळणी करण्यास सांगण्यात आले. मिश्र पद्धतीने त्यांनी भूमीहीनांची ओळख पटवण्याचा

प्रयत्न केला. प्रत्यक्ष कामकाजाच्यावेळी महसूल अधिकाऱ्यांना अर्ज व इतर कागदपत्रे भरून घेण्यात मदत केली. बेघर व भूमीहीन कुटुंबे महसूल विभागाने आयोजित केलेल्या न्यायलयीन शिबिरांना येतील याची काळजी त्यांनी घेतली थोडक्यात, भूमीसंयोजकांनी महसूल निरीक्षक व समाज यांच्यातील दुवा म्हणून काम केले. महसूल खात्याच्या वसुंधरासारख्या योजनांची माहिती त्यांना दिली.

### भूमी संयोजक प्रारूपाचे मूल्यमापन:

भूमी संयोजक योजनेमुळे ग्रामीण भागातील युवक महसूल अधिकाऱ्यांचे मदतनीस म्हणून काम करू शकतात, हे सिद्ध झाले. त्यातून वेळेत जमिनीचे वाटप करणे शक्य झाले. ओडिसा आदिवासी विकास व उपजीविका योजना या बाह्य अनुदानित योजनेत जमीन वितरणाच्या प्रश्नांची अनेक उत्तरे मिळाली. याशिवाय नेमक्या समस्यांचे निवारण वसुंधरा योजनेने याआधीच केले होते. ओडिसा आदिवासी विकास व उपजीविका योजना व लँडिसा संस्था यांनी संयुक्तपणे जमीन वाटप कार्यक्रम राबवण्याचे मान्य केले. तसेच या योजनेअंतर्गत जमीन संयोजकांना सहभागी करण्याचे ठरले. यासाठी लागणारी तांत्रिक मदत लँडिसा संस्था करणार होती. सात जिल्ह्यातील १०५६ गावातील भूमीहीनांची गणना करण्याच्या उपक्रमात कमीत कमी वेळात ९८ टक्के खेड्यांत भूमी संयोजकांनी तीस हजार भूमीहीन कुटुंबे शोधून काढली. प्रकल्पातील खेड्यात सोळा हजार जमीन पट्टे वितरित करण्यात आले. भूमी संयोजक प्रारूप यशस्वी झाल्यानंतर ओडिसा सरकारने जमीन वाटपाचा कार्यक्रम आणखी अठरा



हजार खेड्यात विस्तारण्याचे ठरवले. ही गावे राज्यातील बारा जिल्ह्यांत व ११८ आदिवासी उपयोजनांमध्ये विभागली गेली होती. आदिवासी उपयोजनेत बारा लाख आदिवासी कुटुंबांना जमीन वाटपाचा फायदा मिळण्याची शक्यता आहे. या योजनेत राज्य सरकारचा अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमाती विभाग केंद्रस्थानी काम करित आहे. आदिवासी विकास व उपजीविका योजना व लँडसेा यांनी महसूल विभागाला व जिल्हा प्रशासनाला नेहमीच मदत केली आहे.

### प्रशासनात लोकसहभागाने सुधारणा:

जमीन प्रशासनात सर्वसाधारणपणे राज्य सरकारच्या वतीने भूमीहीनांना शोधून त्यांना जमिनीचे वाटप करण्याचे उद्दिष्ट असते. भूमी संयोजकांच्या या प्रकल्पातून खेड्यांतील समुदायांचे पारंपरिक ज्ञान व सक्रिय सहकार्य कशा प्रकारे घेता येते याचा एक वस्तुपाठ निर्माण झाला आहे. यात भूमीहीनांची जी यादी भूमी संयोजकांनी तयार केली त्याला महसूल अधिकाऱ्यांकडून मान्यता दिली जाते. यामुळेच जमीन वितरण ही सामुदायिक म्हणजे सामाजिक प्रक्रिया करण्यात यश आले आहे. या योजनांत स्थानिक लोकांचा सहभाग केवळ भूमीहीन कुटुंबांची गणना एवढ्यापुरताच मर्यादित नसून भूमीहीनांच्या प्रत्यक्ष पाहणीच्यावेळी स्थानिकांना जमिनीवरून होणारे तंटे टाळण्यासाठी जमिनीची आखणी व इतर बाबतीतही सहभागी करून घेण्यात आले आहे. जमीन वाटपाबाबतचे तंटे सोडवण्यासाठी नंतरही सरकार व भूमी संयोजक एकत्र काम करू शकतात, असेही स्वरूप ठरवण्यात आले आहे. थोडक्यात, भूमी संयोजक योजना म्हणजे

नागरी समुदायाकडून राज्य सरकारच्या योजनेला सक्रिय पाठिंबा मिळण्याचे एक दुर्मीळ उदाहरण ठरले आहे. या योजनेतील भूमी संयोजक प्रारूप हे सामूहिक नियोजन व निरीक्षण व्यवस्था याबाबतीत यशस्वी ठरले तसेच स्वयं सहकार्यांच्या तत्वामुळे व्यक्तीगत फायद्याकडून सामुदायिक फायद्यात रूपांतरित होण्याच्या मार्गावर आहे. सरकारला जनतेची साथ मिळाली तर चांगली समाजोपयोगी कामे यशस्वी होऊ शकतात, हे यातून सिध्द झाले.

भूमी संयोजक प्रारूपामुळे सामाजिक समुदाय व प्रक्रिया या दोन बाबी एकत्र आल्या आहेत. समुदायातील पदवीधर भूमीहीनांना शोधण्यापासूनच्या या योजनेत सहभागी झाले आहेत समाजाच्या सरकारला मदत करण्याच्या क्षमतांबाबत विश्वास निर्माण झाला आहे. यामुळे लोकांच्या सहभागातून विकास कसा साधला जातो, हेही स्पष्ट दिसून येते. याशिवाय जमीन वितरणाच्या कामालाही गतीही मिळाली आहे. स्थानिक समुदाय व सरकार एकत्र येऊन परस्परांचा विश्वास राहिल असे काही कामच करू शकत नाहीत हा गैरसमज दूर करण्यातही ही योजना यशस्वी ठरली आहे. विकासाची प्रक्रिया जशी उत्क्रांत होत जाते तसे विकासाच्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी मनुष्यबळाची गरजही वाढत जाते. भूमीहीनांना जमीन देण्याची प्रक्रिया गुंतागुंतीची असल्याने यात समाज व सरकार या दोघांचीही सहकार्याची भूमिका आवश्यक असते. भूमीसंयोजक स्वरूपच असे आहे की यात समुदायांचे पारंपरिक ज्ञान भूमीहीनांची गणना करून पुढच्या प्रक्रिया पार पाडताना सरकारला चांगली मदत मिळते. जमीन प्रशासनात

स्थानिक लोकांचा सहभाग महत्वाचा कसा आहे हे यातून पाहायला मिळाले.

### ज्ञानाची निर्मिती व ज्ञानाची उपलब्धता यांचे विकेंद्रीकरण :

भूमीसंयोजक योजना ही ज्ञानाच्या विकेंद्रीकरणाचेही मोठे उदाहरण आहे; कारण यातून जमिनीच्या मालकी हक्कांविषयीची माहिती सर्वसामान्य लोकांना मिळण्याची प्रक्रिया सुरू झाली. भूमीहीनांची यादी ग्रामसभेत सादर करण्याची सुविधाही यात आहे. भूमीसंयोजक केवळ भूमीहीनांच्या याद्या करून थांबले नाहीत, तर त्यांनी समाजाला जमिनीच्या वापराबाबत प्रशिक्षण दिले. यामुळे खेड्यातील जमीन धारणेबाबत अधिक पारदर्शकता आली आहे.

पूर्वीच्या काळात खेड्यातील अनुसूचित भागात जमीन मालकी नोंदणी अधिकारी हाच महसूल निरीक्षक असे व फार थोड्या ग्रामस्थांना याची माहिती होती. आता भूमीसंयोजक हे समाजाबरोबर तसेच महसूल निरीक्षकांबरोबरही काम करित आहेत, त्यामुळे महसूलाच्या नोंदी या खेड्यातील महसूल नोंद अधिकाऱ्यांकडून सर्वसामान्य लोकांपर्यंत पोहचू लागल्या आहेत. एखाद्या जमिनीच्या तुकड्यातील वाटणीवरून एखाद्या कुटुंबील वारसांमध्ये वाद झाले तर त्यांच्या वारसा जमिनीची जंत्री तयार करण्याचे काम भूमी संयोजक करित. हे सर्व महसूल निरीक्षक व कुटुंबातील सदस्यांच्या समक्ष केले जात असे. एकत्र कुटुंबात वडीलांना कुटुंब प्रमुख मानून त्यांना जमीन हक्क दिला जात असे. भूमी संयोजन योजनेआधी महसूल निरीक्षक कुटुंबातील इतर सदस्यांना जमीन वाटप करण्याकडे दुर्लक्ष करित असत परंतु, भूमी संयोजक हे महसूल निरीक्षकांसमवेत

आता दोन डेसिमल (०.०२ एकर) पेक्षा कमी जमीन असलेल्या कुटुंबातील इतर वारसदारांना भूमीहीन म्हणूनच गणना करतात. कुटुंबातील जमीनीच्या मालकी हक्काची जंत्री तयार करताना पारदर्शक पद्धती वापरली जाते. त्यामुळे भूमी संयोजक अज्ञानातून निर्माण होणाऱ्या जमिनीवरून होणारे वाद सोडवण्यातही मदत करतात. भूमी संयोजक हे भूमीहीनांची यादी भूमीहीन कुटुंबे व समुदायाच्या ग्रामसभेत सर्वांना दाखवतात. खेड्यातील या बैठकीत लोकांची नावे व त्यांनी धारण केलेली जमीन किती आहे हेही वाचून दाखवले जाते. त्यामुळे कोण बेघर आहे व कोण भूमीहीन आहे, त्यासाठी कुठले निकष वापरले जातात हे सर्वांनाच कळते. महसूल अधिकाऱ्यांच्या तपासणीत जी कुटुंबे भूमीहीन ठरतात त्यांना सरकारी जमीन मिळवण्यासाठी त्यांच्या मापनासाठीच्या प्रक्रियेत सहभागी करून घेतले जाते. त्यामुळे जमिनीवरून होणारे वादही टळतात. आतापर्यंत महसूल विभाग व महसूल निरीक्षक यांच्या कार्यालयाशी निगडित असलेली ही प्रक्रिया समाजासाठी खुली झाली आहे पूर्वी खेड्यातील लोकांना कोण भूमीहीन आहे, कुणाला जमीन मिळालेली नाही हे जाहीरपणे समजत नसे तसेच पूर्वी भूमीहीनांचा प्रत्यक्ष पाहणीही होत नसे. आता महसूल निरीक्षकांच्या जोडीने भूमीसंयोजक काम करतात.

### भूमी हक्कांविषयी जनजागृती :

भूमीहीन कोण आहेत हे ठरवण्यापासून सर्व गोष्टींची माहिती आता उपलब्ध झाली आहे. भूमी संयोजक प्रारूपात लोकमित्र तयार करणे ही संकल्पना होती. जमीनीसंबंधित तंटे सोडवण्यासाठी

सर्वसामान्य जनता व सरकार यांच्यात मध्यस्थाची भूमिका भूमी संयोजकांमुळे सुरू झाली. ओडिसा आदिवासी विकास व उपजीविका योजना हा पथदर्शक प्रकल्प मोजणीसाठी अंमलात आला. भूमीसंयोजक हे या योजनेत सर्वसामान्यांचे , भूमीहीनांचे मदतनीस बनले. त्यांना घर, जमीन हक्क मिळवून देण्याकमी मदत करू लागले. त्यामुळे सरकारही हे तंटे झटपट सोडवू शकले. भूमीसंयोजकांनी महसूल निरीक्षकांना नेहमीच भूमीहीन शोधण्यासाठी नव्हे तर इतर कामांतही मदत करण्यास सुरुवात केली. ज्यांनी जमिनींवर अतिक्रमण केले आहे, अशांचा शोध घेण्यासाठीही ते सरकारला मदत करू लागले. जमीन मालकी हक्कांच्या नोंदी ग्रामसभेकडे येऊ लागल्या व त्यांच्या तपासणीत समाजाचा सहभाग वाढला. अनधिकृतपणे जागा बळकावण्याच्या घटना जाहीरपणे सामोर येऊ लागल्याने भूमीसंयोजकांचा महसूल निरीक्षकांना पाठिंबा राहिला. त्यामुळे भूमीसंयोजकांवर ग्रामस्थांचा विश्वास वाढत गेला. ग्रामस्थ त्यांचे प्रश्न महसूल निरीक्षकांच्या तसेच इतर ग्रामस्थांच्या मध्यस्तीने सोडवून लागले. गरिबांची बाजू मांडली जाऊ लागली.

पूर्वी असे होत नसे कारण सगळा समाज महसूल प्रक्रियेत सहभागी नव्हता. त्यामुळे सरकारी जागेवरची अतिक्रमणे लक्षात आणली जात नसत. महसूल अधिकारीही त्या जागा मोकळ्या करून घेण्याच्या भानगडीत पडत नसत. आता मात्र तशी परिस्थिती नाही. ग्रामस्थांच्या पाठिंब्याने सरकारी जमीनीवरील अतिक्रमणे हटवली जाऊ लागली आहेत. मग अतिक्रमण करणारी व्यक्ती समाजात कितीही प्रतिष्ठित

व श्रीमंत असली तरीही कारवाईत मुलाहिजा बाळगला जात नाही. साक्षर युवकांना सरकारी जमिनींचे नियोजन करण्यात सहभागी करण्याची कल्पना किंवा प्रारूप अभिनव आहे. कारण ते जमीनीची मोजणी व इतर कामांसाठी खेड्यातील भूमीसंयोजकांशी जोडले गेले आहेत म्हणजेच त्यांचे समाजाशी असलेले नाते अधिक घट्ट झाले आहे.

### खासगी-सरकारी भागीदारीचे प्रारूप :

खेड्यातील साक्षर युवकांना व्याप्त सरकारी जमिनी नियमित म्हणजे कायदेशीर करण्याचे काम दिल्याने एक अभिनव असे जमीन वाटप प्रारूप तयार झाले. हे प्रारूप खासगी मनुष्यबळाची मदत घेऊन भूमीहीनांना जमीनी देण्याबाबत आहे. जमिनींचे वितरण व तोडगे हा भाग कधीच जनतेच्या सहभागात येत नव्हता. हे गोष्ट आज शक्य झाली आहे. देशात प्रथमच सरकार व सर्वसामान्य जनता यांच्यात प्रशासनाच्या महसुलासारख्या विभागातील कामांबाबत भागीदारी झाली, ही एक अत्यंत मोलाची बाब आहे. महसूल खात्याच्या कर्मचाऱ्यांशिवाय इतर लोकांचा सहभाग म्हणजे समाजाची मदत यात घेतली गेली. ग्रामीण भागातील ज्या घटकांपर्यंत सरकार पोहोचू शकले नव्हते त्यांच्यापर्यंत पोहोचण्यासाठी स्थानिक युवकांचा सहभाग घेण्यात आला. भूमी संयोजकांच्या भूमिकेत असलेल्या या तरूणांनी लोक व सरकार यांच्यातील दुवा अगदी कमी काळात पुन्हा जोडून दिला. नागरी समुदाय व सरकार एखाद्या कामात एकत्र येऊन यशस्वीपणे एखादी योजना राबवू शकते, हे यातून दिसून आले. जमीन वाटपाच्या अत्यंत अवघड अशा क्षेत्रात सरकार व भूमीसंयोजक यांनी अतिशय वेगळ्या भूमिका व जबाबदाऱ्या

पार पाडल्या. सीआरपी (कम्युनिटी रिसोर्स पर्सन) म्हणजे भूमीसंयोजकांच्या मदतीने राबवलेल्या जमीन वाटप कायक्रमात केवळ समाजाचा सहभाग घेतला गेला एवढेच त्यांचे महत्त्व नसून महसूल अधिकाऱ्यांना जमीन धारणेबाबत महत्वाची माहिती उपलब्ध करून देण्यातही त्यांनी मोठा वाटा उचलला आहे.

### सक्षमीकरण व इतर फायदे:

विकेंद्रीत अशा जमीन वाटप कार्यक्रमाला पंचायत राज संस्थांच्या पदाधिकाऱ्यांचा, स्थानिक विकासाकांचा व नागरी समुदायाचा पाठिंबा मिळाल्यामुळे महसूल प्रशासनात सगळे काही गुंतागुंतीचे असते हा भ्रम दूर झाला असून महसूल प्रशासन हे लोकस्नेही बनण्याकडे वाटचाल करित आहे. भूमीसंयोजकांच्या माध्यमातून महसूल अधिकाऱ्यांना जमीन वाटपातील अग्रक्रम समजला. अनेक महसूल निरीक्षकांनी सांगितले की, ते भूमीसंयोजक योजनेपूर्वी भूमीहिनांचा शोध घेण्यासाठी प्रमाणित पद्धत वापरीत नसल्यामुळे त्यांनी काढलेले भूमीहिनांचे आकडे अचूक नसत. तथापि, पूर्वीच्या परिस्थितीत महसूल निरीक्षकांकडे पर्याय नव्हते तसेच अतिरिक्त पाठिंबाही नव्हता. त्यावेळी प्रत्यक्ष पाहणी व मोजणी न करताचा जमीन वाटप केले जात होते, असेही काही महसूल निरीक्षकांनी कबूल केले.

जमिनीची माहिती सामुदायिक पातळीवर वेळोवेळी सर्वासमोर मांडण्याच्या प्रक्रियेमुळे समाजातही जमिन वाटपाच्या प्रश्नांबाबत जागरूकता निर्माण झाली तसेच भूमीविषयक महसूली नोंदी पाहयला मिळू लागल्या. भूमीसंयोजकांमुळे जास्तीत जास्त सर्वसामान्य लोक महसूल परिक्षेत्र

कार्यालयांना भेट देऊ लागले. यामुळे समाजाचे जमीन वाटप प्रश्नांबाबत ज्ञान वाढले. महसूल निरीक्षकांशी असलेल्या जवळिकीमुळे भूमीसंयोजक लोकांचे जमिनीविषयक तंटे सोडवण्यास मदत करू लागले. भूमीसंयोजक योजनेत महिलांनीही जमीन वाटपाच्या प्रक्रियेत मोठा सहभाग घेतला. मालकी जमीन पती-पत्नी या दोघांच्या नावे करण्याचा आग्रह त्या धरू लागल्या. जमीन पट्ट्याचे वाटप करताना ओडीसा राज्यातील खेडेगावात नोव्हेंबर २०१३ पर्यंतच्या आकडेवारीनुसार ९४ टक्के घरकुले व शेतजमीन पट्टे हे पती-पत्नी यांच्या संयुक्त नावाने दिले गेले. ज्या महिलांना जमीन मिळाली त्यांनी असे मान्यही केले की, याआधी त्यांना कधीच जमिनीचा मालकी हक्क मिळाला नव्हता. संयुक्तपणे जमिनीची मालकी दिली जाऊ शकते याचीही या महिलांना माहिती नव्हती. किमान दोन टक्के जमीन पट्टे महिला प्रमुखांच्या मालकीचे करण्यात आले. जमीन मिळाल्यानंतर तिचा उत्पादनशील वापर करण्यासाठी महिलांनी उत्साह दाखवला. काही जमीनधारक महिलांनी गट स्थापन करून सरकारी सेवांचाही लाभ घेतला. महिला कुटुंबप्रमुख असलेल्या घरांमध्ये त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणासाठी त्यांना शाळेत आवश्यक असलेला निवासाचा दाखला देण्याचीही सोय झाली आहे.

(संजय पटनाईक राज्य संचालक-सांदेसा, ओडिसा)

— भाषांतर : राजेंद्र येवलेकर

## लेखक / वाचकांसाठी नम्र सूचना

प्रकाशन विभागाच्या 'इंडिया' (इंग्रजी) व 'भारत' (हिंदी) या वार्षिक संदर्भ ग्रंथांच्या प्रती केन्द्रीय सदन, सीबीडी बेलापूर, नवी मुंबई, पिन ४००६१४ येथील कार्यालयात उपलब्ध आहेत. या प्रती संग्रही ठेवू इच्छिणाऱ्या लेखक वाचकांनी आपली मागणी [yngovt.patika242@gmail.com](mailto:yngovt.patika242@gmail.com) या संकेतस्थळावर कृपया नोंदवावी.



## हवामानातील बदल आणि सरकारची तयारी

– डॉ. सुभाष शर्मा

हवामान म्हणजे वातावरणाच्या विविध स्वरूपाच्या कलाची प्रदीर्घ कालखंडातील गोळाबेरीज (शतक किंवा तशा काळातील). सहाजिकच हवामान म्हणजे अल्पकालीन नैसर्गिक घटना. १९९२ मध्ये रिओ दी जानेरो येथे झालेल्या पृथ्वीविषयक शिखर परिषदेपासून तसेच हवामानातील बदलांविषयीच्या संयुक्त राष्ट्र संघटनेच्या कार्यपद्धतीविषयक परिषदेपासून (१९९२) व्यापक अर्थाने असे मान्य करण्यात आणि स्वीकारण्यात आले की, जगाच्या विविध भागात होणारे हवामानातील बदल वेगवेगळ्या स्वरूपाचे आहेत : उन्हाळ्यातील तापमानात वाढ, अल्पकालीन परंतु गोठवून टाकणारा असह्य हिवाळा, पावसाचे मोठ्या प्रमाणातील असमान वितरण, अतिशय दाट आणि वारंवार पडणारे धुके, वारंवार अनुभवायला येणाऱ्या पूर आणि दुष्काळ या सारख्या टोकाच्या घटना, वर्षभरातील एकूण पर्जन्यमान सारखेच असले तरी जास्त प्रमाणात पडणारा दुष्काळ आणि पूर, आम्लाचा पाऊस आणि अशा अनेक

प्रकारच्या घटना. जागतिक तापमानवाढीची जास्त चर्चा झाली आहे आणि म्हणूनच संपूर्ण जगातील त्याच्याशी संबंधित असलेल्या घटकांनी त्याला मान्यता दिली आहे. सहाजिकच हवामान हा स्थानिक परिणाम घडवणारा जागतिक मुद्दा आहे. वातावरण, जलसृष्टी, प्राणीसृष्टी, भूपृष्ठ आणि जीवसृष्टी या पाच घटकांमधील अन्योन्य संबंध आणि हालचाली यावरून हवामान प्रणाली निर्धारित होते. हवामान प्रणालीचे चलनवलन हे ज्वालामुखीचा उद्रेक, सूर्यप्रकाशाच्या उपलब्धतेतील विविधता किंवा हरितगृह वायूंचे उत्सर्जन किंवा जमिनीच्या वापरातील बदल अशा मानवनिर्मित घडामोडींसारख्या अंतर्गत आणि बाह्य शक्तींमुळे होते. विविध संशोधकांनी काढलेल्या अनुमानानुसार, इ.स. २१०० पर्यंत तापमानात तीन ते चार अंश सेल्सिअसची वाढ झाल्याचा अनुभव जगाला येईल. हवामान बदलासंबंधातील आंतर-शासकीय गटाच्या (IPCC) मते, इ.स. १८५० पासून १९९८, २००५, २००२, २००३ आणि २००४ ही वर्षे

उतरत्या क्रमाने सर्वाधिक उष्ण हवामान असलेली वर्षे होती. इंग्लंडच्या (UK) हवामानशास्त्र कार्यालयाच्या अनुमानानुसार, जगाचे सरासरी तापमान प्रत्येक दशकाला ०-१५° सेल्सिअसने वाढत आहे. २००१-२०१० हा कालखंड १९९१-२००० या दशकापेक्षा ०.२०° सेल्सिअसने जास्त उष्ण होता (१९६१-९० पेक्षा ०.२४° सेल्सिअसने तर २००१-२०१० या कालखंडात, १९६१-९० या कालावधीतील सरासरी तापमानापेक्षा ०.४४° सेल्सिअसने जास्त होते).

**निःसंशयपणे हवामानावर विविध घटकांचा परिणाम होत असतो, ते खालीलप्रमाणे :**

१. सौर किरणांचे तात्कालिक उत्सर्जन - अक्षांशानुसार विविधता - उदा. जास्त अक्षांशावर ऊर्जेची कमतरता असते तर कमी अक्षांशावर ऊर्जेची अतिरिक्तता असते.

२. विस्तृत स्वरूपाच्या पाण्याच्या साठ्यांची निकटता - जमीन आणि पाणी यांचे वितरण.
३. पर्वतांचा अडथळा - उदा. महाराष्ट्रात मुंबई आणि पुणे येथे पर्वतीय परिस्थिती वेगवेगळी आहे; त्यामुळे पुणे हे मुंबईपेक्षा थंड आहे.
४. सागरी तापमान आणि प्रवाह.
५. समुद्रसपाटीपासूनची उंची - जास्त उंचीवर थंडी जास्त.
६. जमिनीवरील वनस्पतीसृष्टी आणि जंगले.
७. वातावरणीय दाब (वातावरणामध्ये ७८.०९% नायट्रोजन, २०.९५% ऑक्सिजन, ०.९३% अरगॉन आणि ०.०४% कार्बन डायऑक्साईडचा समावेश असतो.)

### सहाजिकच तीन मुख्य स्वरूपात हवामानातील बदल लक्षात येतात :

- अ) सरासरी आकारामानात झालेला बदल.
- ब) नियतकालात टप्प्याटप्प्याने होणारा बदल.
- क) घटनेच्या वारंवारितेतील घट.

असे असले तरी, हवामानाच्या बदलात विविध प्रकारच्या अनिश्चितता आहेत. त्यापैकी तीन खालीलप्रमाणे :

पहिली, प्रदेशानुसार हवामानात कशाप्रकारे बदल होईल हे निश्चितपणे सांगता येत नाही.

दुसरी, हवामानातील बदलाचा विविध क्षेत्रांवर होणारा अनिश्चित परिणाम.

तिसरी, ज्वालामुखी इत्यादी सारख्या अनपेक्षित परिणामांमुळे होणारे आश्चर्यकारक परिणाम.

### मानवी उपक्रम आणि हवामानातील बदल:

हे वास्तव नाकारता येणार नाही की, IPCC- AR4 नुसार, विविध हरितगृह वायूंच्या (जसे, कार्बन डायऑक्साईड, मिथेन, नायट्रस ऑक्साईड) उत्सर्जनाचा इ.स. १७५० पासून झालेला एकत्रित परिणाम, गेल्या दहा हजार वर्षात मिळून झालेल्या एकूण उत्सर्जनापेक्षा खूप जास्त आहे. तसेच १९९५-२००५ या कालावधीत कार्बन डायऑक्साईडची पातळी २०% वाढली आहे. तरीसुद्धा, हे लक्षात घेणे आवश्यक आहे की, नैसर्गिकरित्या निर्माण होणाऱ्या हरितगृह वायूंचे (उदा. पाण्याची वाफ) देखील एकूण तापमान वाढीतील प्रमाण ५०% आहे - जे पृथ्वीवरील सर्व प्रकारच्या जीवसृष्टींसाठी आवश्यक असणारे स्थिर हवामान निर्माण करतात. मात्र, साधारणपणे गेल्या २०० वर्षांमध्ये मानवी उपक्रमांमुळे झालेल्या हरितगृह वायूंच्या उत्सर्जनाचा फार वाईट परिणाम या स्थिर हवामानावर झाला आहे आणि औद्योगिकरण झालेल्या देशांमधील अतिप्रमाणात उपभोग घेण्याच्या सवयी सध्याच्या दयनीय अवस्थेला मोठ्या प्रमाणात जबाबदार आहेत. आणखी नेमकेपणाने सांगायचे तर मानवी उपक्रमांमुळे जगभरात दरवर्षी होणारे कार्बन डायऑक्साईडचे उत्सर्जन सुमारे ३८ गिगाटनपर्यंत पोहोचले आहे आणि २०१० मध्ये केवळ खनिज इंधनाच्या ज्वलनातून होणारे उत्सर्जन ३०.६ गिगाटनपर्यंत पोहोचले आहे.<sup>२</sup> एवढेच नाही तर वातावरणातील कार्बन डायऑक्साईडची सघनता औद्योगिकरणपूर्व काळातील २८० पीपीएमवरून २०१०मध्ये ३९० पीपीएमवर - त्याचबरोबर औद्योगिकरणपूर्वी असलेली कार्बन डायऑक्साईडची सघनता

५६० गिगाटनवरून ७८० गिगाटनपर्यंत पोहोचली आहे. कीलिंग आणि शेल्डिंग यांच्या मते, सुमारे ५५ टक्के जागतिक तापमानवाढीला हा अतिरिक्त कार्बन डायऑक्साईड प्रामुख्याने कारणीभूत आहे आणि उरलेली कसर अन्य हरितगृह वायू भरून काढतात. नायट्रस ऑक्साईडचा परिणाम हा अधिक घातक असतो हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही कारण, जागतिक तापमानवाढीवर होणारा एक किलोग्रॅम नायट्रस ऑक्साईडचा परिणाम एक किलोग्रॅम कार्बन डायऑक्साईडच्या ३०० पटीपेक्षा जास्त असतो आणि शेती हा नायट्रस ऑक्साईडच्या उत्सर्जनाचा सर्वात मोठा स्रोत आहे. नायट्रोजनयुक्त खते (युरिया, अमोनियम किंवा अन्य) ही जेव्हा मातीत वापरली जातात, त्यातून रासायनिक प्रक्रिया घडते आणि रोपटे जेव्हा  $\text{NO}_3$  च्या रूपात नायट्रोजन शोषून घेते तेव्हा नायट्रस ऑक्साईड ( $\text{N}_2\text{O}$ ) हे अन्य एक उपउत्पादन वातावरणात पसरते - त्यातून जागतिक तापमानवाढ होते. दुर्दैवाने नायट्रस ऑक्साईडचे सूक्ष्म कण वातावरणात १२० वर्षांपर्यंत राहतात! भारतातील हरितक्रांतीच्या पट्ट्यातील (पंजाब, हरियाणा, पश्चिम उत्तर प्रदेश) परिस्थिती विकोपाला गेली आहे कारण, संकरित गव्हाच्या तथाकथित 'किमयागार' बियाणाला नायट्रोजनयुक्त खते मोठ्या प्रमाणात द्यावी लागतात आणि त्याचजोडीला जमिनीचा पोत खराब होतो, भूगर्भातील पाण्याची पातळी खाली जाते, पाणी आणि मातीतील क्षाराचे प्रमाण घटते आणि जैवविविधता कमी होते (गहू-तांदळाचे स्वतंत्र पीक घेणे). 'आयपीसीसी' च्या मते, उत्सर्जनाच्या सर्वोच्च पातळीत प्रत्येक वेळेला होणाऱ्या विलंबांमुळे तापमानात सुमारे ०.५ अंश सेल्सिअसने वाढ होऊ

शकते आणि सध्या उत्सर्जित होणारे हरितगृह वायूंचे रूपांतर आगामी दशकांमध्ये पूर्णपणे तापमानवाढीत होईल. भारतात हरितगृह वायूंच्या उत्सर्जनात कार्बन डायऑक्साईड खनिज इंधनाचे योगदान ५६ टक्के आहे हे वेगळे सांगण्याची गरज नाही. २००५ मध्ये जागतिक पातळीवर कार्बन डायऑक्साईडचे दरडोई उत्सर्जन ४.५ टन होते आणि भारताचे कार्बन डायऑक्साईडचे दरडोई उत्सर्जन २०३० मध्ये पाच टन असेल.

याच जोडीला, संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या जैवविविधताविषयक परिषदेनुसार, खालील नैसर्गिक बदल लक्षणीय आहेत :

- जागतिक स्तरावर समुद्राची पातळी सरासरी १०-२० सेंटीमीटरने वाढली आहे (सध्याचा वाढीचा दर ३ मि.मी. प्रतिवर्ष आहे);
- स्विट्झर्लंडमधील हिमनगांच्या सर्वसाधारण आकारमानात दोन-तृतीयांशाने घट झाली आहे;
- आर्टिक महासागरातील बर्फाची जाडी उन्हाळ्याच्या शेवटी आणि शरद ऋतूच्या प्रारंभी सुमारे ४० टक्क्यांनी घटली आहे;
- माऊंट केनियाचा ९२ टक्के तर माऊंट किलीमांजरोचा ८२ टक्के बर्फाळ भाग संपुष्टात आला आहे;
- नायगर, लेक छाड आणि सेनेगल यांच्या पावसाचे पाणी साठवणाऱ्या मोठ्या खोऱ्यातील एकूण उपलब्ध पाणी ४०-६० टक्क्यांनी घटले आहे;
- वाळूचे ७० टक्के समुद्रकिनारे मागे सरकले आहेत; आणि
- तापमानात होणाऱ्या प्रत्येक एक अंश सेल्सिअस वाढीबरोबर अलास्काच्या तैगा जंगलाची सीमा सुमारे १०० किलोमीटर उत्तरेकडे सरकत आहे.

जगभरात होणाऱ्या एकूण हरितगृह वायूंच्या उत्सर्जनावर जर आपण नजर टाकली तर आपल्याला असे दिसून येते की चीन, अमेरिका, रशिया, युरोपीय महासंघ आणि भारत हे खऱ्या अर्थाने सर्वाधिक उत्सर्जन करणारे देश आहेत (तक्ता १) :

तक्ता १ : २००६ मधील विविध देशांतील जागतिक हरितगृह वायू उत्सर्जन

	देश	हरितगृह वायूंचे एकूण उत्सर्जन (दशलक्ष टन प्रतिवर्ष)	हरितगृह वायूंच्या उत्सर्जनाची जागतिक टक्केवारी
१.	चीन	६०१७	२१.८%
२.	अमेरिका	५९०२	२०.३%
३.	रशिया	१७०४	०५.७%
४.	युरोपीय महासंघ	उपलब्ध नाही.	२४.५%
५.	भारत	१२९३	०४.७%

भारतात होणारे हरितगृह वायूंचे उत्सर्जन प्रतिवर्ष १२९३ टनांवरून इ.स. २०२० मध्ये प्रतिवर्ष २७५०-३६०० टनांवर आणि इ.स. २०३१मध्ये प्रतिवर्ष ४९००-५७०० टनांवर पोहोचेल असा अंदाज आहे. भारताचा उत्सर्जन आलेख हे दर्शवतो की, वीजेचा वापर केला जाणारे क्षेत्र सर्वाधिक उत्सर्जन (३७.८%) करते, त्या खालोखाल कृषि (१७.६%), वाहतूक (७.५%), निवासी क्षेत्र (७.२%), सिमेंट (६.८%), लोखंड आणि पोलाद (६.२%) इ. तक्ता क्र. २ तपशीलासाठी अभ्यासता येईल :

तक्ता क्र. २ : भारतातील हरितगृह वायूंच्या उत्सर्जनाचा आलेख (२००७)

	क्षेत्र	उत्सर्जन
१.	वीज	३७.८%
२.	कृषि	१७.६%
३.	वाहतूक	७.५%
४.	निवासी क्षेत्र	७.२%
५.	सिमेंट	६.८%
६.	लोखंड व पोलाद	६.२%
७.	अन्य ऊर्जा	५.३%
८.	अन्य उद्योग	८.७%
९.	कचरा	३.०%
	एकूण	१००.०

स्रोत : एमओइएफ (२०१०)

उत्सर्जनाचा हा राष्ट्रीय स्तरावरील आलेख आहे. मात्र, विविध राज्यांमध्ये उत्सर्जनाचा आलेख वेगवेगळा आहे; उदाहरणादाखल, दिल्लीमध्ये, जिथे सर्व मेट्रो शहरांपेक्षा वाहनांची संख्या सर्वाधिक असल्याने अतिशय कुख्यात आहे, वाहतूक क्षेत्रामुळे होणाऱ्या उत्सर्जनाचा वाटा एकूण उत्सर्जनापैकी (वर्षभरात १५४.१ लाख टन) सर्वाधिक म्हणजे ४६% आहे. पंजाब, हरियाणा आणि पश्चिम उत्तर प्रदेशात धानाची फोलपटे जाळल्यामुळे निर्माण होणाऱ्या धुराच्या कणांमुळे अनेक वर्षांपासून दिल्ली धूरमिश्रित धुक्याच्या आवरणात लपेटली जात आहे. प्रचंड प्रमाणावरील वाहतुकीतून होणाऱ्या उत्सर्जनात जेव्हा विरळ धुक्याची भर पडते तेव्हा ही स्थिती अधिकच गंभीर बनते. २६ ऑक्टोबर - ८ नोव्हेंबर २०१२ या कालावधीत धूरमिश्रित धुक्याच्या लाटेने श्वासोच्छ्वासाच्या आणि दम्याच्या विकारात वाढ झाली.

भारतात हवेच्या प्रदूषणामुळे दरवर्षी ६.२० लाख जण मरण पावतात तर संपूर्ण जगभरात ३२ लाख जण मृत्युमुखी पडतात (इ.स. २००० मधील ८ लाख संख्येत चारपट वाढ झाली आहे). दिल्लीतील उत्सर्जनाच्या आलेखाचा अभ्यास तक्ता क्र. ३ वरून करता येईल.

**तक्ता क्र. ३ : दिल्लीतील हरितगृह वायूंच्या उत्सर्जनाचा आलेख (२००७)**

क्षेत्र	उत्सर्जन
१. वाहतूक	४६
२. घरगुती	३४
३. व्यापारी	१२
४. उद्योग	८
<b>एकूण</b>	<b>१००.००</b>

सद्यस्थितीत जागतिक स्तरावर शहरी लोकसंख्या ५० टक्क्यांपेक्षा जास्त आहे आणि असे शहरी नागरिक अन्न, पाणी, निवारा, वाहतूक, ऊर्जा आणि संपर्क यासाठी स्थानिक ठिकाणी जवळ नसलेल्या आणि ज्यांच्यावर हवामानातील बदलांचा विविध प्रकारे परिणाम होऊ शकतो अशा संस्थात्मक, पर्यावरणीय आणि वस्तुरूप व्यवस्थांवर विसंबून असते. तापमान वाढीचा थेट परिणाम मानवी उत्पादनक्षमता, आरोग्य आणि ऊर्जा यावर होतो यात शंकाच नाही. भारतातील शहरी लोकसंख्या दरवर्षाला ७० लाखांनी वाढते आहे आणि त्यापैकी ५ लाखांची वाढ एकट्या दिल्लीत होते आहे. केवळ उष्णतेत होत असलेल्या वाढीमुळे रेफ्रिजरेटर, एअर कंडिशनर, कूलर इत्यादींचा खप वाढतो आहे असे नाही तर अनेक शहरांमध्ये वारंवार आणि जोरदार पडणाऱ्या पावसामुळे, पाणी वाहून जाण्यासाठी असलेल्या व्यवस्थेची अवस्था अत्यंत दयनीय झाली असल्यामुळे पाणी रस्त्यांवरच साचते आणि वाहतुकीचा बोजवारा उडतो. शहरातील पूरस्थिती हा नवीन आणि गंभीर प्रकार आहे, विशेषतः मुंबई आणि दिल्लीत. दिल्लीचे ५५ टक्के शहरीकरण झाले आहे आणि २०२१ मध्ये ते ८५ टक्क्यांवर पोहोचेल असा अंदाज आहे. सध्याचा हा ओघ अखंडपणे असाच सुरू राहिला तर त्यानंतर दिल्लीतील उत्सर्जनाची स्थिती अत्यंत गंभीर झालेली असू शकते. असे असले तरी, हे देखील लक्षात घेतले पाहिजे की, सेंटर फॉर सायन्स अँड एन्व्हायर्नमेंट या सारख्या नागरी संघटनांनी निर्माण केलेल्या सार्वजनिक दबावामुळे, बस, टॅक्सी, (ऑटो) रिक्शा यासारख्या सार्वजनिक वाहतूक करणाऱ्या वाहनांसाठी सीएनजी इंधन (तुलनेने कमी प्रदूषण करणारी ऊर्जा) वापरता आणण्यात

आले. २००७-१२ या कालावधीत पाटणा शहराप्रमाणेच अनेक राज्यांच्या राजधानीत खासगी वाहनांच्या संख्येत अनेक पटींनी वाढ झाली - त्यामुळे वाहनांमधून होणाऱ्या वाढत्या उत्सर्जनाने पर्यावरण प्रदूषित झाले. भारतात दररोज १३७५ कारची भर पडते असा अंदाज आहे, त्यामुळे वाहतुकीतून होणारे उत्सर्जन ही गंभीर चिंतेची बाब आहे. एका अंदाजानुसार, जागतिक/देशाच्या स्तरावर होणारे ७५ टक्के उत्सर्जन हे ऊर्जेशी निगडित स्रोतांतून होते आणि भारतात ८६ टक्के ऊर्जा खनिज पदार्थांपासून मिळते. शहरी भागातील कायमस्वरूपी लोकसंख्या, स्थलांतरित लोकसंख्या आणि तात्पुरत्या स्वरूपात बदलणाऱ्या लोकसंख्येच्या पाणी, स्वच्छता, अन्न, शिक्षण, आरोग्य आणि अन्य गरजा भागवण्याच्या, अगोदरच ताण पडलेल्या आणि अडचणीत सापडलेल्या, क्षमतेवर एकूण पर्जन्यमानातील वाढत्या अनियमिततेमुळे अधिकच ताण पडणार आहे. सहाजिकच हवामान बदलाचे परिणाम शहरातील नागरिकांना कोणत्या प्रकारे आणि किती प्रमाणात भोगावे लागणार आहेत किंवा या बदलांशी ते चांगल्या प्रकारे कसे जुळवून घेणार आहेत हा गंभीर चिंतेचा विषय आहे. त्यामुळेच गावे, शहरे आणि मेट्रो शहरांच्या वाढत्या प्रमाणात होत असलेल्या अनियोजित वाढीच्या पार्श्वभूमीवर संरचनात्मक घटक उपलब्ध होणे आणि शहरीकरणाची प्रक्रिया योग्य पद्धतीने होणे अत्यंत आवश्यक आहे. मारकस मेंच म्हणतात ते खरेच आहे - तकलादू यंत्रणा, हतबल लोकसंख्या आणि हवामानातील बदलांच्या परिणामांशी येणारा संबंध यामुळे शहरांवर हवामानातील बदलाचा सहज परिणाम होऊ शकतो. उदाहरणादाखल, अचानक येणारी वादळे, चक्रीवादळे आणि समुद्राच्या पातळीत

झालेली वाढ यांचा थेट परिणाम शहरी भागाशी कमी संबंध असलेल्या देशाच्या अंतर्गत भागात राहणाऱ्या गरीब लोकांपेक्षा समुद्र किनाऱ्यावरील शहरांमध्ये राहणाऱ्या श्रीमंत लोकांवर जास्त प्रमाणात होऊ शकतो. दुसरीकडे वादळे, चक्रीवादळे आणि समुद्राच्या पातळीत झालेल्या वाढीचा परिणाम जेव्हा शेती उत्पादनावर होतो तेव्हा अंतर्गत भागात 'सुरक्षित' ठिकाणी राहणाऱ्या शहरी गरीबांवर अन्नधान्याच्या भाववाढीमुळे अप्रत्यक्षपणे अधिक गंभीर परिणाम होऊ शकतो, या संकटांचा संबंध येणाऱ्या समुद्र किनाऱ्यावरील ठिकाणी राहणाऱ्या श्रीमंत लोकांना त्याची गंधवार्ताही नसते. उदाहरणादाखल, हावडा येथील सागरी पर्यावरणाचा आणि खारफुटीचा चक्रीवादळ आणि वादळांशी संबंध येतो, त्यामुळे सखल भागात आणि नदी किनाऱ्यालगत राहणाऱ्या गरीबांना समुद्र किनाऱ्यावरील पर्यावरण प्रणालीची देखभाल न केल्याचा सर्वाधिक फटका बसतो. त्याचप्रमाणे उत्तर प्रदेशातील गोरखपूर शहरात गंगेच्या पात्राच्या मधोमध असलेल्या सखल भागाला, पर्जन्यमानात झालेल्या बदलांमुळे येणारा पूर (पावसाची सरासरी तीव्रता उन्हाळ्यात वाढली आहे) तसेच पाण्याच्या साठ्यांची खालावलेली स्थिती, नियोजनशून्य विकास आणि जमिनीवरील अतिक्रमण यामुळे पाणी तुंबण्याच्या गंभीर समस्येला तोंड द्यावे लागत आहे. त्याचजोडीला, पाण्यावर प्रक्रिया करणाऱ्या यंत्रणेच्या अभावामुळे घनकचरा, गाळ साचणे आणि पाण्याच्या साठ्यांचे प्रदूषण यांची समस्या गंभीर बनली आहे. इंदूर शहरात (मध्य प्रदेश) पुरेशा पाणीपुरवठ्याच्या अभावी १९९० च्या दशकापासून पाणीपुरवठ्यासाठी खासगी क्षेत्र उदयाला आले असून तेथील पिण्याच्या

पाण्याच्या एकूण पुरवठ्यातील त्याचा हिस्सा १० टक्के आहे. अनियंत्रित (बाटलीबंद नसलेला) पाणीपुरवठ्यामुळे आरोग्याच्या समस्या निर्माण होत आहेत आणि तक्रार निवारणाची कोणतीही प्रभावी यंत्रणा तिथे नाही. त्यातच भर म्हणजे, पाणीपुरवठ्याचे पाईप जुने आणि निकृष्ट दर्जाचे असल्याने मैला आणि घनकचरा त्यात मिसळला जात असल्याने पाणी दूषित होत आहे. सध्याची ही समस्या, हवामान बदलाच्या परिणाम स्वरूप पर्जन्यमानातील वाढत्या अनियमिततेमुळे अधिकच गंभीर झाली आहे. अशाप्रकारे 'पाणीपुरवठा आणि मलनिःसारण व्यवस्थे' चे रूपांतर 'मलपुरवठा आणि जलनिःसारण यंत्रणे' मध्ये झाले आहे! हवामानातील बदलामुळे या अनागोंदीत अधिकच भर पडणार आहे. दुसऱ्या बाजूला, हवामानातील विविध घडामोडींनी मोठ्या प्रमाणावर नुकसान झालेल्या शेतीवर भारतातील ६० टक्के लोकसंख्या अवलंबून आहे :

अ. ६० टक्के शेतीक्षेत्र भूकंपप्रवण आहे.  
 ब. ४० टक्के शेतीचे पुरामुळे नुकसान होते.  
 क. ६८ टक्के शेती दुष्काळाच्या छायेतील आहे.  
 ड. ७६ टक्के सागरी किनाऱ्यावरील क्षेत्राचे चक्रीवादळाने नुकसान होऊ शकते. (सागरी किनाऱ्यावरील एकूण क्षेत्र ८०० किलोमीटर).

#### अतिसंवेदनशीलतेचे पैलू :

अतिसंवेदनशीलतेबाबत एका बाजूला संबंधित घटकांची विविध मते तर हा मुद्दा, तीव्रता, स्तर आणि भारतातील विविध क्षेत्र/राज्यांमधील विस्तार यासंदर्भातून भिन्नता असते.

स्थान (वर्ग) आणि विविध स्तर (समुदाय, जिल्हा व राज्य) यांचे दृष्टिकोन

वेगवेगळे असतात. उदाहरणार्थ, उत्तर भारतात गंगेच्या खोऱ्यात हवामान बदलाशी जुळवून घेण्याबाबतच्या अत्याधुनिक कालखंडातील अभ्यासात खालीलप्रमाणे विविध मते समोर आली :

- अ) प्रवाहाच्या मुखापासून विरुद्ध दिशेला पुरापासून संरक्षणाचे व्यवस्थापन करणे अत्यंत महत्वाचे असते तर दुष्काळाच्या छायेतील क्षेत्रात प्रवाहाच्या मध्य आणि खालील भागात पाण्याची बचत आणि साठवणूक तसेच जैविकसृष्टीची विविधता हे मुद्दे सर्वाधिक महत्वाचे असतात. त्यांच्यादृष्टीने बहुतेक पर्याय हे 'हरित उपाययोजने'चे (शेतीच्या स्तरावर लहान स्वरूपाचे पाणी व्यवस्थापन आणि पावसाचा चांगला उपयोग) होते आणि 'नील उपाययोजना' (मोठ्या आकाराची धरणे) गंगेच्या खोऱ्यासाठी फारशा उपयुक्त ठरत नाहीत.
- ब) जिल्हा आणि राज्य पातळीवरील संबंधित घटक हवामान बदलांशी जुळवून घेण्यासाठीच्या पर्यायांचा प्राधान्यक्रम ठरवताना त्यासाठी येणाऱ्या खर्चाकडे प्रमुख निकष म्हणून बघत असतात. प्रवाहाच्या मुखापासून विरुद्ध दिशेला असलेल्या जिल्हास्तरावरील संबंधित घटकांच्या दृष्टीने नदीच्या किनाऱ्यावर बांधलेल्या भरावांच्या मजबुतीकरणासारखा मोठ्या खर्चाचा पर्याय प्राधान्यक्रमात खूपच खालील स्थानावर असतो. अशाचप्रकारे पुराच्या मैदानी प्रदेशातील लोकांचे अन्यत्र पुनर्वसन करण्यास, मोठ्या प्रमाणावरील खर्च आणि अत्यंत कमी सामाजिक स्वीकारार्हता या कारणांमुळे अल्प प्रमाणात प्राधान्य दिले जाते आणि ते व्यवहार्य ठरते.



क) उच्च स्तरावरील संबंधित (राज्य आणि जिल्हा), अंमलबजावणी सुरू असलेल्या कार्यक्रमां/योजनांशी (उदा. व्याप्ती वाढवणे आणि पीक विमा) सांगड घालण्यास प्राधान्य देतात.

ड) झाडे लावून जंगल वाढविण्यासारख्या दीर्घकालीन उपायांपेक्षा पाणी साठवण्याच्या सुविधांसारख्या तातडीने मिळणाऱ्या फायद्यांना समुदाय प्राधान्य देतात.

इ) सामाजिक स्वीकारार्हता महत्त्वाची ठरते - जिल्हा स्तरावरील अधिकारी उन्हाळ्यात केल्या जाणाऱ्या भाताच्या लागवडीऐवजी कमी पाणी लागणारी पीके घेण्यावर भर देतात (डाळी, भाजीपाला), समुदायांकडून ते स्वीकारले जाण्याची शक्यता फारच कमी असते.

फ) सध्याच्या क्षमतेत असलेली तफावत आणि पाठीशी उभ्या राहणाऱ्या संस्थांवर विश्वास नसल्याने शेतकरी नवीन तंत्र आणि पद्धतींना प्राधान्य देत नाहीत.

याशिवाय, विविध राज्यांकडील सखोलतेचे, पातळीचे आणि संवेदनशीलतेचे स्वरूप वेगवेगळे आहे. उदाहरणार्थ, बिहारमध्ये ७३ टक्के क्षेत्र पूराच्या पट्ट्यात आहे, १७ टक्के दुष्काळाच्या छायेतील आणि १० टक्के क्षेत्र पाणी साचून राहणारे आहे. २०१३ (जून-ऑक्टोबर) मध्ये अनेक जिल्ह्यांना दुष्काळाचा सामना करावा लागला तर पाच-सहा जिल्ह्यांना पूराचा फटका बसला. उत्तर बिहारमधील नद्यांचे सुमारे ८५ टक्के पर्जन्यसंचय क्षेत्र बिहारमध्ये आहे (विशेषतः नेपाळ). कोसी नदी ही बिहारची वेदना आहे. बिहारला तीन प्रकारच्या नद्यांच्या पूराचा फटका बसतो :

१) हिमालयात उगम पावणाऱ्या बारमाही नद्या उन्हाळ्यात वितळलेल्या बर्फाबरोबरच मोठ्या प्रमाणात गाळ वाहून आणतात. - कोसी, गंडक, कर्नाली (घाघरा) आणि महाकाली (शारदा).

२) महाभारत पर्वतरांगांच्या मध्यभागी उगम पावणाऱ्या आणि पावसाळ्यात खळाळत वाहणाऱ्या आणि भूगर्भातील पाण्याची पातळी वाढवणाऱ्या नद्या - मेखी, कांकी, कमला, बागमती, पश्चिम राप्ती आणि बाबाई, या नद्यादेखील बारमाही असल्या तरी त्यांच्या पाण्याच्या पातळीत मोसमात फार मोठे चढ-उतार होत असतात.

३) दक्षिण शिवालिक डोंगररांगामध्ये उगम पावणाऱ्या लहान नद्या - मोसमी आणि मान्सूनच्या काळात गंभीर पूरपरिस्थिती निर्माण करतात.

प्रत्यक्षात उत्तर बिहारमधील सर्व २१ जिल्ह्यांना नेपाळमध्ये येणाऱ्या पूराचा फार मोठा फटका बसतो. त्यामुळे स्थानिक नागरिक 'तिसरे पीक' म्हणून सातत्याने मदतकार्याकडे डोळे लावून बसलेले असतात. तसेच समुद्राच्या पातळीतील वाढ आणि वादळ/चक्रीवादळाच्या स्वरूपातील संभाव्य बदलांचा आंध्र प्रदेश, तमिळनाडू, केरळ, महाराष्ट्र, गुजरात, पश्चिम बंगाल, ओडिशा या राज्यातील किनारपट्टीवरील अनेक शहरे, अंदमान आणि निकोबार बेटे व गोव्याला धोका वाटत असतो.

### तीव्रता कमी करण्याचे प्रयत्न :

हवामानातील बदलांच्या अनुषंगाने विविध राज्यांचे प्राधान्याचे मुद्दे वेगवेगळे आहेत. त्यामुळे त्यांना वेगवेगळ्या टप्प्यांवर आणि वेगवेगळ्या संबंधित घटकांवरून तीव्रता कमी करण्यासाठी राज्याचा कृती आराखडा

तयार करावा लागतो. सप्टेंबर २०१३ पर्यंत देशातील केवळ २० राज्यांनी असा आराखडा तयार केला होता आणि सर्वप्रथम ओडिशाने तो तयार केला. हवामान बदलांसंदर्भात स्वतंत्र खाते असलेले गुजरात हे एकमेव राज्य आहे. हवामान बदलांशी जूळवून घेण्याचे दोन महत्त्वाचे प्रकार आहेत - नियोजनबद्ध आणि अनियोजित (स्वायत्त). नियोजनबद्ध सुसंगतता म्हणजे निश्चित केलेले ध्येय साध्य करण्यासाठी जाणीवपूर्वक धोरणात्मक निर्णय घेणे उदा. पाणथळ जमिनीचे पुनरुज्जीवन, वादळाशी सुसंगतता इ. प्रत्यक्षात सुसंगतता निर्माण करण्याचे चार मोठे पैलू आहेत :

- १) निश्चय - स्वायत्त किंवा नियोजनबद्ध.
- २) कृती - प्रतिक्रिया (पश्चात), सामायिक (दरम्यान) किंवा पूर्वनियोजित (पूर्वगामी).
- ३) कालसुसंगतता - अल्प मुदत (तात्कालिक) किंवा दीर्घ मुदत (संकलित).

४) व्याप्ती - स्थानिक किंवा विस्तृत.

सहाजिकच जागृत आणि जाणीव असलेली माणसे तात्काळ आणि दृश्य परिणामांसाठी नियोजनबद्ध, अटकळ बांधून आणि स्थानिक स्तरावर सुसंगतता निर्माण करण्यास प्राधान्य देतात. भारतातील विविध राज्यांनी खालील उपाययोजना करण्याची गरज आहे :

पहिली म्हणजे, स्थानिक आणि प्रादेशिक गरजांशी सुसंगत अशा वास्तववादी आणि विशिष्ट उपाययोजना करण्यासाठी आपण तळापासून विचार करण्याची सवय लावून घेतली पाहिजे, तळापासून नियोजन करणे (वरपासून खालपर्यंत विचार करणे नव्हे). स्वामीनाथन फाउंडेशन त्याचप्रमाणे 'इफको' (IFFCO) ने शेतकऱ्यांसाठी

हेल्पलाईन उपलब्ध करून दिल्या आहेत; त्याचप्रमाणे सौर जैविक वस्तुमानावर आधारित शीतगृह तंत्रज्ञान (नवी दिल्लीतील 'टेरी'ने आराखडा तयार केलेले) यशस्वी ठरले असून फिजी या देशाने ते स्वीकारले आहे.

दुसरी म्हणजे, मान्सूनपूर्व, मान्सून, मान्सूनोत्तर आणि हिवाळ्याच्या मोसमात कृषिक्षेत्रातील सर्व संबंधित घटकांसाठी क्षमता निर्मितीला (विकसनशील देशात तांत्रिक कौशल्य आणि संस्थात्मक क्षमता विकसित करणे) सर्वोच्च प्राधान्य दिले गेले पाहिजे. पूराचा पूर्वअंदाज, पूरापासून संरक्षण, पूरप्रवण मैदानी भाग निश्चित करणे अशा सगळ्याची आज गरज आहे. भारतातील हवामानाचा अंदाज हा आजपर्यंत कधीच परिपक्व आणि बिनचूक नव्हता, त्यामुळे तंत्रज्ञान विकसित करण्याची खरोखरच गरज आहे. त्याचप्रमाणे, विशिष्ट ठिकाणची माती, पोषक द्रव्यांची स्थिती आणि पीक पाणी यावर भर असलेल्या नमुन्याची हवामानाच्या अंदाजाशी सांगड घातली पाहिजे. अचानक पडणाऱ्या पावसाच्या पाण्याचा निचरा होईल अशाप्रकारची सुधारणा देखील सांडपाण्याच्या व्यवस्थेत केली पाहिजे, दुष्काळात पाणीपुरवठा करता येईल अशा पद्धतीची पाण्याच्या साठवणुकीची यंत्रणा निर्माण केली पाहिजे, भूकंप, चक्रीवादळ आणि वादळापासून संरक्षण करू शकतील अशा इमारती उभारल्या पाहिजेत आणि सखल भागांमध्ये नदीकिनाऱ्यावर मातीचे बांध घातले पाहिजेत.

तिसरी म्हणजे, भारतात पर्यावरणपूरक विकास यंत्रणेचा आराखडा करत असताना चार अत्यावश्यक पैलू विचारात घेतले पाहिजेत : सामाजिक सद्भावना (जीवनमान सुधारण्यासाठी गरिबी

निर्मूलन करणे, अतिरिक्त रोजगार निर्माण करणे, सामाजिक विषमता दूर करणे आणि मूलभूत सुविधा देणे या माध्यमातून), आर्थिक समाधान (लोकांच्या गरजांना अनुसरून अतिरिक्त गुंतवणूक करणे), पर्यावरणीय संतुलन (स्रोतांची दीर्घकालीन उपलब्धता, जैवविविधतेशी पूरकता, प्रदूषणाच्या पातळीत घट, चांगल्या स्वरूपाची स्वच्छता व्यवस्था) आणि समृद्ध तंत्रज्ञान (जीवसृष्टीला हानी न पोहोचवणाऱ्या तंत्रज्ञानाचे हस्तांतरण, ऊर्जेची बचत करणारे प्रकल्प इत्यादी).<sup>७</sup> याशिवाय पर्यावरणपूरक विकास यंत्रणेचे स्वरूप व्यापक आधार असलेले आणि स्थानिक स्तरावरील समुदायांना सहभागी करून घेणारे असण्याची गरज आहे, कारण सध्या भारतातील बड्या औद्योगिक घराण्यांकडून ते लादले जाते. त्यामुळे स्थानिक लोकांना आणि पर्यावरणाला हानी न पोहोचवणारे प्रकल्प असावेत याकरिता त्यांची सखोल तपासणी करण्यासाठी, भारतात पर्यावरणपूरक विकास यंत्रणा असलेल्या प्रकल्पांचे नियमन करणारे एक सक्षम, पारदर्शी आणि पुढाकार घेणारे नियामक प्राधिकरण असणे ही काळाची गरज आहे.

चौथी म्हणजे, भारत जरी हरित भारत योजना, संयुक्त वन व्यवस्थापन समिती, वनवासी हक्क कायदा, समुदायांमार्फत वन व्यवस्थापन या माध्यमातून REDD+ ला (जंगलतोड आणि जंगलांचा दर्जा खालावल्याने होणारे उत्सर्जन कमी करणे) प्रोत्साहन देण्यास बांधील असला तरी, प्रत्यक्षात REDD+ किंवा वने/वन्यजीव यांच्या रक्षणाच्या नावाखाली स्थानिक समुदायांचे वन अधिकाऱ्यांकडून शोषण होते. दुसरीकडे, वन अधिकारी- कंत्राटदार - व्यापारी यांचे अनैतिक हितसंबंध मोठ्या

प्रमाणात वाढत आहेत आणि सरकार स्थानिक समुदायांचा विरोध झुगारून वने, जमिनी, पाणी आणि खाणी खासगी क्षेत्राला देण्यात उदारता दाखवत आहे. त्यामुळे होणाऱ्या परिणामांची वास्तविकता स्थानिक लोकांच्या पूर्णपणे लक्षात आणून देऊन बदलांशी सुसंगतता निर्माण करण्यासाठीच्या उपाययोजनांमध्ये पूर्ण पारदर्शकता आणण्याची गरज आहे आणि स्थानिक ज्ञान व्यवस्था, सामुहिक अनुभव आणि माहितीपूर्ण पर्याय यांची योग्य ती दखल घेत त्यांना परिस्थितीची तीव्रता कमी करण्यासाठीच्या प्रयत्नांमध्ये पूर्णपणे सहभागी करून घेतले पाहिजे.

पाचवी म्हणजे, नवउदारमतवादाच्या विकासाच्या आदर्श नमुन्याला (जो लोकांपेक्षा उद्योगांच्या हितांचे रक्षण करतो), लोकांचा सहभाग, राजकीय विकेंद्रीकरण, सामाजिक समता, आर्थिक दखलपात्रता, परवडण्याजोगे तंत्रज्ञान, पर्यावरणीय टिकावूपणा आणि सर्वसाधारणपणे स्थानिक लोकांना आणि विशेषत्वाने गरीब लोकांना सांस्कृतिकदृष्ट्या स्वीकारण्यावर लक्ष केंद्रीत करणारा लोकाभिमुख विकासाचा पर्यायी आदर्श दिलाच पाहिजे. विकासाचा हा पर्यायी आदर्श, तथाकथित पीपीपी (सार्वजनिक-खासगी भागीदारी), ज्याचा वास्तविक अर्थ सार्वजनिक निधीचा खासगी क्षेत्राच्या लाभासाठीचा मार्ग असा होतो, त्याच्यापेक्षा स्थानिक लोक, तळागाळात काम करणाऱ्या नागरी सामाजिक संघटना यांना सहभागी करून घेऊन आणि सरकार, या संघटना व सामान्य लोक यांच्यातील परस्पर विश्वास व भागीदारीतून पुढाकार घेऊन धोरण तयार करण्याची अपेक्षा करतो. म्हणूनच, समजून घेण्यासाठी संवाद साधणे हे हवामान बदलांशी जुळवून घेण्यात सहभागी होण्यासाठीचे महत्त्वाचे साधन आहे. संबंधितांमध्ये

लवकरात लवकर संवाद सुरू केला पाहिजे. दीर्घकाळ टिकणाऱ्या घरांबद्दलची राष्ट्रीय योजना - इमारतींची ऊर्जा बचतीची क्षमता वाढवणे, घनकचऱ्याचे व्यवस्थापन करणे आणि सार्वजनिक वाहतूकीकडे वळणे याद्वारे - शहरातील घरांच्या टिकारूपणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी कटिबद्ध आहे, हे जरी खरे असले तरी अजूनही त्याच्या अंमलबजावणीत फार मोठी तफावत आहे. अगोदरच खबरदारी घेतलेली कधीही चांगली असते, त्यामुळे संकटाची फार लवकर पूर्वसूचना देणारी यंत्रणा पूर्णपणे विकसित केलीच पाहिजे.

शेवटी, विकसित देशांनी केलेल्या ऐतिहासिक चुकांमुळे विकसनशील देशांना हवामान बदलांशी सुसंगतता निर्माण करण्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या खर्चाचा भार त्या देशांनी नक्कीच उचलावा यासाठी भारत सरकार, खासगी क्षेत्र, स्वयंसेवी संस्था, नागरी सामाजिक संघटना यांनी एकत्र येऊन नागरिक, आंतरराष्ट्रीय स्वयंसेवी संस्था, बहुपक्षीय मध्यस्थ संस्थांना विविध मार्गांनी वेगवेगळ्या पातळ्यांवर एकत्र आणले पाहिजे. अमेरिका, रशिया, युरोपीय महासंघ, जपान या सारखे विकसित देश आणि प्रादेशिक महासत्ता म्हणून उदयाला येत असलेल्या चीनपेक्षा भारताचे दरडोई उत्सर्जन कितीतरी प्रमाणात कमी असल्यामुळे भारताने UNFCCC (United Nations Framework Convention on Climate Change) सारख्या आंतरराष्ट्रीय मंचावर खंबीरपणे आणि विशेष करून अधिक 'कार्बन स्पेस'साठीच्या आपल्या हक्कासाठी पुढाकार घेतला पाहिजे. भारताने 'सामायिक परंतू वर्गीकृत जबाबदारी'च्या तत्वावर अक्षरशः आणि भावनिकदृष्ट्या देखील ठाम राहिले पाहिजे. त्यामुळे, भूतकाळात सर्वाधिक उत्सर्जन

केलेल्या आणि आज देखील दरडोई सर्वाधिक उत्सर्जन करणाऱ्या विकसित देशांकडून, हवामान बदलांशी सुसंगतता निर्माण करण्यासाठी आवश्यक असलेला निधी आणि पर्यावरणपूरक तंत्रज्ञान विकसनशील देशांना मिळू शकेल. तरीदेखील एलईडी, सीएनजी, पर्यावरणपूरक इमारत, दीर्घकाळ टिकणारी इमारत आणि ऊर्जेचे मापदंड, सार्वजनिक वाहतूक आणि मोटारविरहीत वाहनांना (सायकल, सायकल रिक्शा, उंटगाडी, घोडागाडी, बैलगाडी) प्रोत्साहन अशा प्रदूषणविरहीत तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून त्याने 'कार्बन फूटप्रिंट' कमी करण्यासाठी स्वेच्छेने सर्व पावले उचलली पाहिजेत तसेच अपारंपरिक ऊर्जेला (वारा, सूर्यप्रकाश इ.) लोकप्रियता मिळवून देण्यासाठी आणि व्यापक प्रमाणावर ऊर्जेबाबत 'घट, पुनर्निर्मिती आणि पुनर्वापरा'चा ध्यास घेण्यासाठी खंबीर राजकीय इच्छाशक्ती दाखवली पाहिजे.

यावरून आपण असा निष्कर्ष काढू शकतो की, हवामान बदल ही मोठी दीर्घकालीन समस्या आहे आणि त्यावर दीर्घकालीन उपाययोजनेची आवश्यकता आहे. म्हणूनच, सर्व संबंधितांनी केवळ अल्पकालीन (तात्कालिक) उपाययोजना करण्याचा प्रयत्न न करता हवामानाला केंद्रस्थानी ठेवून विकासासाठी सर्वप्रकारचा पुढाकार घेण्याकरिता सर्व पातळ्यांवर पारदर्शक पद्धतीने मध्यम आणि दीर्घकालीन उपाययोजना केल्या पाहिजेत.

#### संदर्भ :

१. फिल जोन्स (२०१२) "ग्लोबल टेम्परेचर रेकॉर्ड", क्लायमेट रिसर्च युनिट आणि यू.के. मेट्रोलॉजिकल ऑफिस, हेडली सेंटर; www.cru.uea.ac.uk

२. एस.डी. सोलोमन एट अल (२००७), "क्लायमेट चेंज २००७ : दी फिजिकल सायन्स बेसिस", केंब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस, केंब्रिज.
३. आर.एफ. कीलिंग अँड एस.आर. शेट्टी (१९९२) "सिझनल अँड इंटर-अन्युअल व्हेरिएशन्स इन अटमॉस्फिअर ऑक्सिजन अँड इम्प्लिकेशन्स फॉर दी ग्लोबल कार्बन सायकल", नेचर, ३५८ पीपी ७२३-२७.
४. इन्स्टिट्यूट फॉर सोशल अँड एन्व्हायर्नमेंटल ट्रान्झिशन (आयएसईटी) (२०१०), "दी टाईम इज नाऊ : सस्टेनेबल अँड क्लायमेट रेझीलियन्ट अर्बन डेव्हलपमेंट", बाऊल्डॉर, कोलोरेडो, यूएसए.
५. ई.जे. मूर्स, अँड सी. सायडेरियस (२०१२), अडेप्टेशन टू क्लायमेट चेंज इन दी गॅंजेस बेसिन, नॉर्दन इंडिया", अलटेरा, वेनिंग्जेन यूआर, वेनिंग्जेन, दी नेदरलँड्स.
६. गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया (२००९) "रिसर्जट बिहार - अ डेव्हलपमेंट व्हीजन", प्लॅनिंग कमिशन ऑफ इंडिया, नवी दिल्ली.
७. सौमित्र घोष (२०१३), "मिटीगेटींग क्लायमेट चेंज ; दी इंडियन वे", इन सौम्या दत्ता एट अल. (eds) "क्लायमेट चेंज इन इंडिया," दानिश बुक्स, नवी दिल्ली, पीपी ११५-१५४.  
(डॉ. सुभाष शर्मा प्रधान सचिव, मानव संसाधन विभाग, विकास भवन, पटना)

- भाषांतर : रवींद्र जोशी

## विकासाचा आराखडा

### राष्ट्रीय खाद्य सुरक्षा अध्यादेश जाहीर

राष्ट्रीय खाद्य सुरक्षा अध्यादेश ५ जुलै २०१३ रोजी जाहीर करण्यात आला आहे. या कायद्यामुळे देशातील १२० कोटी लोकसंख्येपैकी ६७% जनतेला (ग्रामीण भागातील ७५% आणि शहरी भागातील ५०%) रेशनच्या दुकानातून दरमहा दरडोई ५ किलो धान्य, तांदूळ, गहू आणि कोरडे धान्य अतिशय स्वस्तात म्हणजे अनुक्रमे ३ रुपये, २ रुपये, १ रुपया या दराने मिळण्याचा कायदेशीर अधिकार प्राप्त होणार आहे.

अंत्योदय अन्न योजनेअंतर्गत येणाऱ्या सुमारे २ कोटी ४३ लाख गरीबातील गरीब कुटुंबांना सार्वजनिक वितरण प्रणालीद्वारे, प्रतिकुटुंब दरमहा ३५ किलो धान्य मिळण्याचा कायदेशीर हक्क देखील प्राप्त होऊ शकेल.

### वैशिष्ट्ये

- अंमलबजावणी करताना, सरकारला ६७% लोकसंख्येला ६.२० कोटी टन धान्य पुरविण्यासाठी दरवर्षी १.२५ लाख कोटी रुपये खर्च येईल.
- धान्याची गरज ५.६ कोटी टनावरून ६.२ कोटी टनापर्यंत वाढेल.
- दरमहा दरडोई अनुक्रमे रू. ३,२,१ दराने ५ किलो तांदूळ, गहू, कोरड्या धान्याची कायदेशीर हमी.
- मातृत्व लाभापोटी रू. ६००० ची तरतूद.
- ६ महिने ते १४ वर्षे वयाच्या मुलांना घरी रेशन किंवा शिजवलेले गरम अन्न.
- नैसर्गिक संकटांमुळे धान्य कमी पडल्यास केंद्र सरकार राज्यांना निधी देणार.
- धान्याची व्यवस्था आणि वाहतुकीसाठी केंद्र राज्यांना मदत करणार.

### किशोरवयीन मुलांसाठी लोह कमतरता रक्ताल्पता निवारण कार्यक्रम

किशोरवयीन मुलांसाठीचा साप्ताहिक लोह व फॉलिक ॲसिड पूरक आहार राष्ट्रीय कार्यक्रम (डब्ल्यूआयएफएस) १७ जुलै २०१३ रोजी सुरू करण्यात आला.

लोहाच्या कमतरतेमुळे शरीरातील रक्ताचे प्रमाण कमी होण्यापासून १० ते १९ वयोगटातील किशोरवयीन लोकसंख्येचे रक्षण करण्यासाठी साप्ताहिक लोह व फॉलिक ॲसिड पूरक आहार राष्ट्रीय कार्यक्रम (डब्ल्यूआयएफएस) हा वैशिष्ट्यपूर्ण पुढाकार आहे. या कार्यक्रमाचा फायदा देशभरातील १३ कोटी किशोरवयीन मुलांना होणार आहे.

आहारातील पोषक घटकांच्या अभावामुळे, लोहाच्या कमतरतेतून शरीरात रक्ताचे प्रमाण कमी असल्याचे सध्या देशात सर्वदूर आढळते. सुमारे ५८% गर्भवती महिला, जननक्षम वयातील ५०% महिला, ५६% किशोरवयीन मुली, ३०% किशोरवयीन मुलगे आणि पाच वर्षाखालील ७०% मुलांच्या शरीरात रक्ताची कमतरता आहे. रक्ताच्या कमतरतेमुळे शारिरीक वाढ, शाळेतील कार्यक्षमता आणि एकाग्रता यावर दुष्परिणाम होतो.

### 'डब्ल्यूआयएफएस'ची ठळक वैशिष्ट्ये

- किशोरवयातील १३ कोटी मुलगे व मुलींचा समावेश.
- सरकारी व अनुदानित शाळा आणि आंगणवाड्यांमध्ये 'आयएफए' गोळ्यांचे मोफत वाटप.
- दर आठवड्याला ठराविक दिवशी 'आयएफए' गोळ्यांचे निरीक्षणाखाली सेवन.
- किशोरवयीन मुलांच्या रक्ताची तपासणी करणे व वैद्यकीय सल्ला देणे.
- वर्षातून दोनदा जंताचे औषध देणे.
- संतुलित आहार आणि लोहसमृद्ध अन्नाबाबत माहिती व मार्गदर्शन.
- पोषण व आरोग्य शिक्षण.

## योजना



## आदिवासींचे वास्तवातील स्वयंशासन: एक रामबाण उपाय

— राहूल बॅनर्जी

एकविसाव्या शतकात आपला भारत देश तांत्रिकदृष्ट्या प्रगतीकडे वाटचाल करतो आहे. परंतु, सामाजिकदृष्ट्या मात्र भारतातील विविध जाती-जमाती विशेषतः आदिवासी समाज आजही त्यांच्या मूलभूत हक्कांसाठी झगडत आहे, आजही आदिवासी समाज सोठ्या प्रमाणावर मागसलेला आहे.

वास्तविक पाहता स्वतंत्र भारताच्या राज्यघटनेत देशातील सर्व स्तरावरच्या नागरिकांसाठी सर्वसमावेशक व्यापक अशा तरतूदी केलेल्या आहेत. याशिवाय वेळेवेळी आदिवासी व इतर मागासवर्गांच्या विकासाच्या दृष्टीने अनेक नवीन कायदे व आधीच्या तरतूदींमध्ये सुधारणाही करण्यात आल्या आहेत. असे असूनदेखील आदिवासी समाजाच्या विकासात अनेक अडथळे आहेत.

संविधानातील तरतूदी तसेच अनुसूचित जाती-जमातींच्या पंचायती अधिनियमांतील विस्तारित तरतूदी व PESA सारख्या प्रमुख कायदांची अंमलबाजावणी न झाल्यामुळे स्वातंत्र्याच्या ६५ वर्षांनंतरही आदिवासी स्वयं शासित राज्य एक दिवास्वप्न वाटते. आदिवासी

समाजाच्या विकासलढ्याचा इतिहास समजून घेतांना सर्वकष तरतूदींचा मागोवा घेणे आवश्यक आहे.

### १. स्वातंत्रोत्तर काळातील प्रमुख घडामोडी

सन १९५४ मध्ये, खान अब्दुल गफार खान व जयपाल सिंह यांसारख्या सामाजिक भान असलेल्या नेत्यांच्या स्पष्ट पवित्र्यांमुळे विधीमंडळात आदिवासींच्या प्रश्नांवर बऱ्याच वादविवादात्मक चर्चा घडल्या मग त्याचा परिणाम, आदिवासींच्या घटनात्मक तरतूदींच्या विस्तारीकरणात झाला. असे असले तरी, १९५० आधी केंद्र सरकारच्या आधुनिक औद्योगिक विकासाने आरंभलेले धोरण व केंद्रीय नियोजन प्रणालीच्या आदेशांना या दुर्बल आदिवासींना भिडावे लागले परिणामतः आदिवासी क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात बाह्य घटकांची आगंतुकी झाली त्याचसोबत मोठ्या प्रमाणात आदिवासींनी जतन केलेल्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीचाही विध्वंस झाला.

आधुनिक औद्योगिक विकासासाठी, स्वतंत्र भारत सरकारने ब्रिटीशकालीन

खनिज उत्खनन प्रणालीच स्वीकारली आहे. ब्रिटीश शासनाने सन १८६० साली बनवलेली भारतीय दंड संहिता व १८६१ साली बनवलेली फौजदारी व्यवहार संहिता, हे कायदे, अगदी अल्प सुधारणांनंतर आजही जसेच्या तसे अंमलात आहेत. व ते अशाच तऱ्हेने अलिखित स्वरूपात मांडले गेले आहे की प्रशासनाला संघटीत जनमानसातील मतभेदाला दाबून टाकण्यास सोईचं व्हावं.

तळागाळापर्यंत लोकशाही पोहचावी या करिता गांधीजींना त्यांच्या काळी 'स्वायत्तपणे ग्रामस्वराज्य स्थापावे' असा सल्ला दिला. मात्र ही संकल्पना पोहचवण्याच्या पध्दतीत सर्वात मोठी त्रुटी आढळली. असे हे 'पंचायत राज्य' ना राज्य सरकारी आदेशतत्वांना मान्य आहे, ना मूलभूत अधिकारांना. त्यामुळेच आपण त्यांसाठी न्यायालयाद्वारे दाद ही मागू शकत नाही. मूलभूत अधिकार हे काही अन्न, वस्त्र, निवारा यांबरोबरच मोफत शिक्षण, आरोग्य सुविधा व सन्मानानं जगण्याचा दर्जा सुध्दा अंतर्भूत आहे. मात्र या तरतूदी ज्या जागरूक निरोगी व नीटनेटका आदिवासी समाज

निर्माण करू शकतात आणि संस्थात्मक रचनेद्वारा त्यांचा स्वयंविकास साधू शकतात, त्याकडेच केंद्र व राज्य शासनाचे पूर्णतः दुर्लक्ष झाले आहे. स्वातंत्र्यानंतर, ज्यामुळे दीर्घ वसाहतवाद आणि सरंजामशाहीला वाव मिळाला आहे असे खटले मुलाधिकारांनी अंतर्भूत असलेले खटले, व उच्च व सर्वोच्च न्यायालयांकडे नोंदवलेले खटले सुध्दा बराच पैसा खर्च करूनही सहजासहजी आपल्या अधिकारांचं जतन होण्याचा विश्वास देऊ शकत नाहीत. पूर्वीचे राजे, जमीनदार, उद्योगपती बरेचदा न्यायालयाच्या दारी गरीबांसाठी न्याय मागण्यासाठी जात पण नंतरच्या सत्ताधीशांनी तसा विशेष यत्न केला नाही त्यामुळे गरीबांना शासनाच्या विविधांगी अवैध कार्यक्रमांना सहन करावे लागले.

## २. संविधानात्मक अडचणी

अगोदर नमूद केल्याप्रमाणे संविधानान्वये आदिवासींकरिता त्यांच्या कल्याणासाठी खास तरतूदी आहेतच. त्यात, आसाम-मेघालय - त्रिपुरा-मिझोराम या राज्यांतले आदिवासींसाठीच्या तरतूदी सहाव्या वर्गात तर आंध्र प्रदेश - ओरिसा - झारखंड - हिमाचल प्रदेश- मध्यप्रदेश- छत्तीसगढ - महाराष्ट्र - गुजरात- राजस्थान यां राज्यांतल्या आदिवासींसाठीच्या तरतूदी पाचव्या वर्गात दर्शवतात. या तरतूदींमागचे मूळ तत्त्वज्ञान असे की या आदिवासी टोळ्यांची वैशिष्ट्यपूर्ण संस्कृती कोणताही अवास्तव संघय न करता निर्वाह करण्याच्या जीवनपध्दतीवर आधारलेली आहे. ती या आधुनिक औद्योगिक विकासामुळे बोकाळलेल्या उपभोगी संस्कृतीशी मेळ खात नाही म्हणून आधुनिक विकासाच्या अतिक्रमी पिपासेपासून ही अनोखी संस्कृती विलगपणे जपण्याची गरज भासते. ब्रिटीश प्रशासक, मानववंशशास्त्रज्ञ आणि सामाजिक कार्यकर्ता असलेले व्हॅरिअर अल्विन हे या वर मांडलेल्या

मताचा पुरस्कार करतात. त्यांच्या या मतांचा त्या काळी पं.नेहरुंवरही प्रभाव होता आणि त्यांचा असा बुध्दीवाद त्यांच्या विषयाचे वेगळेपणे लक्षात घेऊनच विकासाकरिता तयार केलेल्या पंचशील योजनांमागे होता. सत्तेतील प्रचंड असमतोलामुळे कल्पना या तळागाळापर्यंत पोचू शकल्या नाहीत आणि या वास्तवात ते एक स्वप्नच राहिले.

संविधानाच्या सहाव्या वर्गात नमूद केलेल्या तरतूदी, या आदिवासी मंडळींना त्यांच्या क्षेत्रात, जिल्हास्तरीय स्वायत्त मंडळांसारख्या संस्थांद्वारे स्वतःची नियमावली वापरून शासन करण्याचाच अभिप्राय देतात. त्यामुळे ही स्वायत्त मंडळी आदिवासी मंडळींना ते ज्या राज्याचा भाग आहेत त्या राज्याच्या शासकीय धोरणांनी ठरवल्याप्रमाणे काही अधिकार प्रदान करतात, जेणेकरून त्यांच्या जीवनाच्या बहुविध अंगांचे त्यांच्याकडून योग्य नियोजन करता येईल. आसाम आणि त्रिपुरा यांच्या बाबतीत सांगायचं झालं तर, तेथील भटक्या विमुक्त जाती तर भटक्या जमातींना भरघोस सवलती देण्यास तयार नव्हत्या आणि जिल्हा मंडळांवर ताबा मिळवत तर मेघालय व मिझोराम या राज्यांतले भटक्या आदिवासी जमातींच्या मुखियांनी दुर्बल अशा जिल्हा स्वायत्त मंडळांचे अधिकार बळकावले होते. मंडळांनी या कायद्यांना तथा नियमांना परवानगी न दिल्याने तसेच उपलब्ध निधींचा विकासकार्यासाठी उपयोग न केल्याने अडचणी उत्पन्न होत होत्या. पूर्वोत्तर म्हणजेच ईशान्य राज्यातल्या ध्येयवादी लोकांच्या भव्य प्रेरणा तोकड्या पडत आहेत.

संविधानाच्या पाचव्या वर्गातील परिस्थिती याहूनही भीषण आहे. पाचव्या वर्गातील संबंधित भाग असे सांगतो की -

५(२) राज्यपाल, राज्याच्या कोणत्याही तत्कालीन अनुसुचित क्षेत्रामध्ये शांतता व उत्तम प्रशासन राबवावे यासाठी

नियमावली आखू शकतो. काही ठराविक आणि अस्तित्वात असलेल्या अन् भविष्यातील सत्तांतरणाचाही अपवाद न बाळगता ही नियमावली कदाचित -

- अ) अनुसुचित भटक्या जातीच्या सदस्यांकडून होणारे भू-हस्तांतरण रोखू शकेल.
- ब) अनुसुचित भटक्या जमातींच्या क्षेत्रातील भूमि - हस्तांतरण नियमित होऊ शकेल
- क) या क्षेत्रातल्या अनुसुचित भटक्या जमातींना उधार कर्जाऊ पैसे पुरवणाऱ्या जमीनदाराच्या किंवा सावकारांचा धंदा अर्थात् सावकारकी नियमित होऊ शकेल.

५(३) या परिच्छेदानुसार, उपपरिच्छेदात नमूद केल्याप्रमाणे, राज्यपाल, संसदेने किंवा विधी मंडळांनी किंवा या प्रश्नांबाबत इतर कोणत्याही मार्गाने बनवलेले अधिनियम (कायदे) रद्दबातल किंवा सुधारित करू शकतो.

म्हणूनच, या सिध्दांतानुसार, राज्याचा राज्यपाल, भटक्या जमातींसाठी असलेले आदिवासी आमदाराचा समावेश असलेल्या आदिवासी सल्लागार मंडळींच्या सल्ल्याने भारतीय वन कायदा आणि भू संपादन कायद्याच्या अंमलबजावणीच्या आवेदन पत्रास प्रतिबंध लावू शकतो अगर रद्द करू शकतो. या तरतूदींची पूर्तता झाल्यास राज्यपाल आदिवासी क्षेत्रांत 'शांतता व सुप्रशासन' राबवू शकेल. अगदी हेच घटनाकारांना वाटत होते. त्यांच्यामते या आदिवासींचे स्वतःचे कायदे व चालीरिती हेच सुप्रशासन मिळवू शकतात, ही या तरतूदींची महत्वाची बाजू होय. तरी या तरतूदी भक्कम असूनही सक्तीच्या नसून केवळ सल्ल्याच्या असल्याकारणाने पूर्णत्वास जाऊ शकल्या नाहीत व त्यांचे परिणाम स्वप्नच राहिले.

राज्यसरकारी आदेशातत्वे अंततः त्यांच्या अधिकाऱ्यांकडून होणाऱ्या अंमलबजावणीवर अवलंबून असतात, मात्र या तरतूदींची या आदेशातत्वांनुसार अंमलबजावणी झाली नाही.

परिणामतः आदिवासी क्षेत्रात ना शांतता नांदतेय, ना सुप्रशासन. स्वातंत्र्यानंतरच्या साठ वर्षांचा इतिहास हा कित्येक 'आदिवासींसाठी' संघर्षांनी भरलेला आहे. मध्य भारतीय आदिवासींचा हा संघर्ष राज्यशासनाशी होता अन् त्याचे कारण होते 'त्यांच्यावरील अन्याय'. जो या शासनप्रणालीद्वारे निर्दयीप्रमाणे 'भारतीय वन कायदा' आणि 'भारतीय भू हस्तांतरण कायदा' लागू करताना झाला आणि पाचव्या वर्गातील तरतूदी सद्दोष प्रक्रियेद्वारा राबवल्या नाहीत. आदिवासी संघटना तर आजही बऱ्याच प्रमाणात याचा निषेध करत आहेत.

समथा विरूध्द आंध्रप्रदेश राज्यसरकार, १९९७ (८) एस.सी.सी. १९१ याखटल्यामध्ये, आंध्र प्रदेशच्या राज्यसरकाराकडून आदिवासी क्षेत्राची जागा, एका खासगी कंपनीला खनिज उत्खनन करण्यासाठी भाडेत्वावर देण्यात आली होती, म्हणून दाखल केला गेला. याविषयी सर्वोच्च न्यायालयाने या विषयास एक नवी कलाटणी मिळेल असा निर्णय दिला. ज्याद्वारा संसदभवनामध्ये वादविवादक चर्चा झडल्या. घटनाकारांनी आरेखलेल्या पाचव्या वर्गात 'आदिवासींचे प्रश्न' नमूद केल्याप्रमाणे 'आदिवासी त्यांच्या भूमिती वंचित होऊ नयेत' यासाठी संविधानात सूचना करण्यात आल्या आहेत. राज्यपाल जरी त्या आदिवासींच्या कल्याणासाठी 'हे असू कर शकतो' असे म्हटले असले तरी 'हे असे करावचे' अशा मतितार्थाने घेणे अपेक्षित आहे. हेच चित्र पुन्हा सर्वोच्च न्यायालयाकडून

अधोरेखित गेले ते ओडिसातील नियामगिरी खटल्याद्वारा - ज्यात असे म्हटले गेले की आदिवासी ग्रामसभांना निर्णय देण्याचा अधिकार हा अंतिमाधिकार आहे. जर त्यांच्या जमिनी त्यांच्यापासून काढून घेऊन त्यांना अपेक्षित असलेल्या पारंपारिक कामांसाठी न वापरता इतर कामांसाठी वापरण्या आल्या. त्यामुळे सध्याच्या आदिवासी स्वयंशासनाला कसा जोर मिळाला, ते आपण पुढे पाहूच.

### ३. आश्वासित जमिनी

जसजसी राजकीय जागृकता आणि साक्षरता वाढत होती आणि केंद्रेमग्न अन् संथ विकास प्रक्रिया ही तिचे ध्येय साधण्यात मागे पडत होती तसतशी तळागाळातील प्रशासनातील अपयश समस्या वाढू लागली. म्हणून ही जबाबदारी केंद्र व राज्य शासनाच्या खांद्यांवरून कमी होण्यासाठी त्रयस्थ लोकसंस्थांची आत्यंतिक गरज वाढू

## Subscription Coupon

[For New Membership / Renewal / Change of Address]

I want to subscribe to :

**Yojana** : 1 Yr. **Rs. 100/-**;

2 Yrs. **Rs. 180/-**;

3 Yrs. **Rs. 250/-**

(Circle the period of subscription)

DD / MO No. \_\_\_\_\_ date \_\_\_\_\_

Name (in block letters) : \_\_\_\_\_

Subscriber profile : Student / Academician / Institution / Others

Address : \_\_\_\_\_  
\_\_\_\_\_  
\_\_\_\_\_

PIN :

Please allow us 4 to 6 weeks to the despatch of the first issue.

P.S. : For Renewal / change in address, please quote your subscription number.

\_\_\_\_\_

**योजना**

जानेवारी २०१४ ३१

लागली. परिणामतः मुख्यप्रवाहातील पक्षांवर दबाव आला आणि बऱ्याच संघटनांनी व अशासकीय संस्थांनी १९९२ मध्ये ७३वी घटना दुरुस्ती घडवून 'पंचायत राज' सक्तीचे केले. संविधानाचे १२ विभाग कलम २४३M (४) (२) असे स्पष्ट नमूद करते की- 'संसद या कायद्यान्वये अनुसूचित क्षेत्रामधील तरतूदींमध्ये वाढ करू शकते. काही अपवाद वगळता सुधारणा या कायद्यात नमूद केल्याप्रमाणेच केल्या जातील.' पहिल्यांदाच कोणतातरी केंद्रीय कायदा या अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये आपसूकपणे लागू झाला नाही. तेथे असेही नमूद करण्यात आले की, या संसदेने केलेली दुरुस्ती ही घटना दुरुस्ती असणार नाही आणि ही दुरुस्ती साध्या बहुमताने करण्यात येईल. या खास कायदेविषयक तरतूदी असे सांगतात की, हे लक्षात घेणे गरजेचे आहे की राज्यपालास अंमलबजावणीमध्ये अयशस्विता आल्यास,

संविधानाच्या पाचव्या वर्गातल्या तरतूदींना लागू होण्यास हरकत नाही.

मात्र, केंद्र सरकारकडून ना विशेष कायदे पारित करण्यात उत्सुकता दाखविली गेली ना ७३वी घटनादुरुस्तीप्रमाणे अनुसूचित क्षेत्रातील तरतूदींमध्ये बदल (वाढ) करण्यात आली. शेवटी, भारतसरकारने १९९४ मध्ये खासदार व तज्ञांची एक समिती नेमली, जी विशेष कायद्यांना त्याच्या रचना वा हेतूंमध्ये अगर या नव्या कायद्याच्या दृष्टीकोनातून इतर कायद्यांमध्ये अपेक्षित बदल हवे असल्यास सल्ले देते. ही समिती तिचे अध्यक्ष श्री. दिलीपसिंह भुरिया असल्याने 'भुरिया समिती' नामाने ओळखली जाते. यांनी १७ जून १९९५ मध्ये एक अहवाल सोपवला. या अहवालानुसार ग्रामसभेची सर्वश्रेष्ठता प्रशासन किंवा विकास वा इतर कोणत्याही कार्यात अधोरेखित केली गेली. अहवाल

म्हणतो की- ग्रामसभा ही लहान खेड्यांनी बनलेली असते पंचायतीप्रमाणे अनेक गावांची मिळून नव्हे. शिवाय लोकशाही राबवण्याच्या दृष्टीने पंचायत ही ग्रामसभेसाठी फार मोठे रूप आहे. ग्रामसभेस मिळावे असे बऱ्याच अधिकार तिला न मिळून देखील PESA च्या लागू होण्याने ग्रामसभेचे आदिवासी क्षेत्रातले सर्वश्रेष्ठत्व अबाधित राहिले.

#### ४. भास आणि वास्तव

PESA बरोबरच मध्यप्रदेश पंचायत राज अधिनियम देखील दुरुस्त करण्यात आला आणि १९९८ साली अंमलबजावणीसाठी नियमावली बनवली गेली. ग्रामसभा आणि ग्राममंडळांनी या बाबत एक फार मोठा निर्णय घेतला व ज्याद्वारे कायद्यान्वये आदिवासी राहणीमान व संस्कृती मान्यता मिळावी यासाठी स्थानिक प्रशासन राबवावे लागले. ज्यामुळे हा बदल मध्यप्रदेशाच्या आदिवासी

Yojana : Published in Hindi, English, Urdu, Tamil, Telugu, Malayalam, Kannada, Gujrati, Marathi, Punjabi Bengali, Assamese & Oriya

Send your subscription by DD / MO in the name of Director, Publications Division, addresses to :

**Advertisement & Circulation Manager, Publications Division, East Block-IV, Level VII,**

**R.K. Puram, New Delhi 110 066. Tel. : 6105590; Fax : 6175516 / 6193**

**Subscriptions will arise also be accepted at our sales emporia:**

● Hall No.196, Old Secretariat, Delhi Ph.011-3968906 ● Rajaji Bhavan, Besant Nagar, Chennai, Ph.: 044-4917673 ● 8, Esplanade East, Kolkata Ph: 033-2488030 ● Bihar State Co-operative Bank Building, Ashoka Rajpath, Patna. Ph.: 0612-653823 Press Road Thiruvanthapuram Ph.: 0471-330650 27/6 ● Ram Mohan Rai Marg, Lucknow Ph.: 0522-208041 ● C-701, Kendriya Sadan, C.B.D. Belapur, Navi Mumbai ● State Archaeological Museum Building, Public Gardens. Hyderabad Ph.: 040-236393 ● 1st Floor, F-Wing, Kendriya Sadan, Koramangala Bangalore Ph.: 080-5537244 ● CGO Bhavan, A-Wing, A.B.Road, Indore ● 80, Malviya Nagar, Bhopal B-7/8, Bhawani Singh Road, Jaipur.

**For Yojana Tamil, Telugu, Malayam, Kannada, Gujrati, Marathi, Bengali and Assamese please enrol yourself with Editors of the respective at the addressess given Below;**

Editor, Yojana (Marathi), B-701, Kendriya Sadan, C.B.D. Belapur, Navi Mumbai.

Editor, Yojana (Gujarti), Ambika Complex, 1st Floor, Above UCO Bank, Paldi, Ahemdabad, Ph.: 079-6638670

Editor, Yojana (Assamese), Naujan Road, Uzan Bazar, Guwahati, Ph.: 0361-516792

Editor, Yojana (Bengali), 8, Esplanade East, Ground Floor, Kolkata, Ph.: 033-2432576

Editor, Yojana (Tamil), 'A' Wing, Ground Floor, Shastri Bhavan, Chennai, Ph: 0444-8272382

Editor, Yojana (Telugu), 10-2-1, F.D.C. Complex, AC Guards, Hyderabad, Ph: 040-236579

Editor, Yojana (Malayalam), 'Reshmi' 14/916 Vazuthacadu, Thiruvanthapuram, Ph: 0471-63826

Editor, Yojana (Kannada), 1st Floor, 'F' Wing, Kendriya Sadan, Koramangala, Bangalore, Ph: 080-5537244.



प्रांतातील सर्व भिल्ल आदिवासींपर्यंत पोहचून या तरतूदींच्या अंमलबजावणीला जोर मिळाला.

सन १९९९ पासून या प्रदेशात अवर्षण सुर झाले. बारवानी व जबुआ जिल्ह्यातल्या काही तालुक्यांनी अधिकृतपणे दुष्काळ जाहीर केला तर इतर काही तालुके ज्यांची धान्योत्पादने शासकीय निकषांहून अर्थात् ३७ च्या कमी नव्हती, म्हणून दुष्काळ असूनही जाहीर करू शकले नाहीत. ज्यांनी जाहीर केला असे तालुके देखील ३ ते ४ कोटी रूपये इतकीच क्षुल्लक रक्कम मदतकार्यासाठी केंद्रसरकारी योजनांकडून मिळवू शकले तर इतर जिल्हे हे देखील मिळवू शकले नाहीत. या मदतकार्याला अजून पुष्टी मिळावी याकरिता आदिवासी संघटनांनी चळवळ उभारली. लोकांकडून जल व मृदा संवर्धनाचे नियोजन केले गेले आणि ते प्रशासकीय प्रवाहात यावे याकरिता ग्राम सभांकडून मंजूर झाले.

या सर्वांचा परिणाम असा झाला की- सावकारांची सुगी जशीच्या तशीच राहिली. इतर समाजातला कोणताही घटक या आदिवासींना साहयभूत नसल्याने त्यांना नाईलाजास्तव सावकारांकडेच जावे लागत असे आणि त्याद्वारा अवास्तव व्याजाचा डोंगर कर्जासोबत त्यांवर येऊन पडे. हा व्याजाचा दरमासे १० किंवा जास्त असे. या परिस्थितीची पुर्णपडताळणी केली असता असे समजले की याबाबतीत काही सुधारणा घडवायची असेल तर सावकारकी पुसून टाकण्यासाठी सर्वप्रथम काही कायदे करायला हवेत. PESA द्वारे आदिवासी संघटनांनी सबळ प्रयत्न न केल्यामुळे त्याचा मदतकार्यात काही विशेष उपयोग झाला नाही. सध्या हा प्रश्न बऱ्याच ठिकाणी जाणवत आहे आणि PESA केवळ कागदोपत्रीच राहिला एवढे नक्की.

#### ५. पुढील मार्गक्रमणा

PESA हा कायदा, जरी अंमलबजावणीच्या मार्गात अपुरा पडला असला तरी त्याने आदिवासींच्या स्वायत्ततेला वाढवण्यासाठी सर्वसमावेशकतेच्या व वैधतेच्या दृष्टीने बराच वाव निर्माण केला, तोही विशेषतः सर्वोच्च न्यायालयाने समथा आणि नियामगिरी या खटल्यात दिलेल्या ऐतिहासिक निर्णयानंतर. या निर्णयात सर्वोच्च न्यायालयाने आदिवासी ग्रामसभांना अधिक सक्षम केले होते. आधुनिक विकास आदिवासींबाबतीत जे करू शकला नाही ते न्यायव्यवस्था व प्रसारमाध्यमांच्या प्रभावाने साधले जाईल. लोकशाहीच्या मुक्त प्रशासनाला उद्दामपणे विरोध न दर्शवता राज्यांना तिची मूलतत्वे आदिवासी क्षेत्रामध्ये अधिक सुरक्षित करण्याची ही संधी आहे. PESA हे आदिवासी संस्कृतीचे जतन व संवर्धन करण्याच्या दृष्टीने पहिले पाउल होते इतकेच काय तर PESA हा शहाण्या नागरिकाला आपण जगतो त्यापेक्षा हे जग अधिक टिकाऊ साधनांच्या वापरात आणि व्यक्तिव्यक्तितील नातेसंबंधांवर गुंतलेले आहे हेदेखील शिकवतो. या गोष्टीचा मूळ पुरावा असा की मेक्सिकोतील मूळ रहिवाशांच्या चिआपास चळवळीने त्यांच्या संविधानानुसार कायदा करण्यासाठी PESA चा संदर्भ घेऊन मसुदा बनवला.

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार कायदा आणि माहितीच्या अधिकाराचा कायदांमध्ये बऱ्याच अंशी PESA कायदातील तरतूदींचा पुरेपूर वापर केला आहे अन् नुसताच वापर नव्हेतर PESA मधील स्वयंशासनाचे वचनही पूर्ण केले आहे. त्याचप्रमाणे बऱ्याच आदिवासी संघटनांनी दीर्घ चळवळी आरंभल्या ज्यामुळे 'अनुसूचित जाती आणि इतर वनवासी (हक्कांची ओळख) कायदा, २००६ पारित झाला, जो लोकांमध्ये 'वनहक्क कायदा' या

नावाने प्रचलित आहे. हा पाचव्यावर्गातील तरतूदींना अधिकार प्रदान करतो व ग्रामसभांना सर्वश्रेष्ठ मानून भारतीय वन कायदाकडून न झालेल्या अंमलबजावणीमुळे इतिहासात आदिवासींबाबतीत झालेला अन्याय पुसण्याचा प्रयत्न करतो.

या विषयावरील पुढील चर्चा हे मोठया प्रमाणात स्पष्टपणे असे सांगते की शेवटी आदिवासींचे स्वयंशासन हे शक्य तेव्हाच होईल जेव्हा या जागृत सामाजाच्या हालचाली तळागाळापर्यंत पोहचून पाठिंबा दर्शवतील. स्वातंत्र्यानंतरच्या बहुस्तरीय योजनांमुळे मात्र आदिवासींमध्ये असलेल्या पारंपारिक वेतनाऐवजी इतर वस्तूत देण्याच्या पध्दती हळूहळू मोडीत निघाल्या आहेत. अणि अशा विकेंद्रीपध्दतींचे पुनरज्जीवन स्वतः आदिवासींकडून होत आहे. विशेषतः अशी संस्कृती जी शांतता आणि सुप्रशासनच नव्हे तर नैसर्गिक घटकांचे जतन करते व हवामानातील बदल सुसह्य करते (क्रूझ २००९). यामुळे यापुढे मूळ कायदाचा अभ्यास जो तरतूदींची पुरेपूर अंमलबजावणी व पुढील सुधारणांद्वारे 'स्वयंशासन' स्पष्ट करतांना हे सांगतो की संविधानाच्या पाचव्या वर्गानुसार शांतता व सुप्रशासन यांच्या अभावामुळे स्वयंप्रशासन हा रामबाण उपाय आहे.

(**राहुल बॅनर्जी** - स्थापत्य अभियांत्रिकी या विषयात भारतीय प्रौद्योगिकी संस्थान, खरगपूर या संस्थेचे पदवीधर. सेंटर फॉर एन्व्हायरमेंट प्लॅनिंग एन्ड टेक्नोलॉजी, अहमदाबाद या संस्थेतून नैसर्गिक साधनसंपत्ती व्यवस्थापन या विषयात पी. एच. डी. भिल या आदिवासी जमातीच्या विकासबंधित अनेक विकास व संशोधन कार्यात सक्रिय सहभाग. अधिक माहिती, लेख व पुस्तके यासाठी संपर्क- [anar-kali.blogspot.in](mailto:anar-kali.blogspot.in), [rahul.indauri@gmail.com](mailto:rahul.indauri@gmail.com))

- भाषांतर : जुई देशपांडे



## अनुसूचित जाती-जमाती कल्याण योजना/उपयोजना

– सौम्या श्रीवास्तव

समाजाच्या मुख्य प्रवाहाकडून दिर्घकाळ सामाजिक आणि आर्थिक पिळवणूक झाल्याने तसेच या प्रवाहापासून अलिप्त राहिल्यामुळे, अनुसूचित जाती आणि जमाती विकासापासून वंचित राहिल्या आहेत. मानवी तसेच आर्थिक विकासाबाबत त्या इतरांपेक्षा मागे पडल्या आहेत. या जाती/जमाती अद्यापही दारिद्र्यानं गांजलेल्या असल्याचे १२ व्या पंचवार्षिक योजनेदरम्यान स्पष्ट झाले आहे. त्यांच्या उत्थानासाठी विविध स्तरावरून प्रयत्न केले जात असूनही त्यांच्या आणि इतर लोकसंख्येच्या विकास पातळीत अद्यापही बरीच तफावत आहे. त्यामुळे विकासाच्या प्रक्रियेत सगळ्यांचा समावेश होईल अशी सर्वसमावेशक विकास प्रक्रिया सुरू करण्याची आवश्यकता असल्याचेही १२ व्या पंचवार्षिक योजनेच्या दस्तवेजात नमूद करण्यात आले आहे. या विकास प्रक्रियेत, अनुसूचित जाती-जमातींना लाभदायी असणाऱ्या योजनाही राबवल्या गेल्या तर या योजनांच्या लाभासह त्या समुहाला सामान्य

विकास प्रक्रियेच्या लाभही मिळू शकेल असंही पंचवार्षिक योजनेच्या दस्तवेजात म्हटले आहे. इतर समूहांच्या तुलनेत अनुसूचित जाती-जमातींची सामाजिक-आर्थिक पिछाडी स्पष्ट करणारा तक्ता खाली दिला आहे.

स्थिती निदेशक	वर्ष	अ.जाती	अ.जमाती	इतर समूह
साक्षरता प्रमाण (ग्रामीण टक्के)	-	६०.५	५८.८	७६.९
साक्षरता प्रमाण (नागरी टक्के)	२००७-०८	७४.९	७८	८९.९
बेरोजगारी प्रमाण (ग्रामीण दैनंदिन स्थितीवर आधारित)	२००७-०८	११.९	७.५	८.४
काया वस्तुमान निर्देशांक	२००५-०६	४१.२	४६.६	२९.३
रक्तशय ग्रासीत महिला (टक्के)	२००५-०६	५८.३	६८.५	५१.२
बालमृत्यू प्रमाण (दर हजार)	२००५-०६	६६.४	६२.१	४८.९
पक्की निवासस्थाने (टक्के)	२००८-०९	३८.३	३९.५	६६.१
वीज पुरवठा युक्त निवासस्थाने	२००८-१०	६१.२	१८.८	७५

(स्रोत-भारत सरकारच्या योजना आयोगाच्या वतीने सक्षम मनुष्यबळ संशोधन संस्थेचा भारतीय मानवसंपदा विकास अहवाल, २०११)

अनुसूचित जाती-जमातींच्या उत्थानासाठी अनेक वर्षे कसोशीचे प्रयत्न करूनही ते अद्याप विविध विकासकामांपासून वंचित राहिल्यामुळे प्रचलित सर्वसामान्य कल्याण योजनांच्या माध्यमातून ही वंचितता निवारण करण्याचे प्रयत्न करावे लागतील, हे स्पष्ट झालं आहे.

### योजना

## अ.जाती उप योजना आणि अ. जमाती उप. योजना

या जाती-जमातींचे मागासलेपण दूर करण्याचे विविध प्रयत्न निष्फळ ठरल्यामुळे आता त्यांच्यासाठी विशेष तसेच केंद्रीभूत उपाययोजना राबवण्याची गरज भासू लागली आहे. या उपाययोजनांमुळे त्यांना सर्वांगिण आर्थिक विकासाचा लाभ मिळेल. या समुहांना मध्यावधी योजनांचा थेट लाभ मिळवून देण्यासाठी योजना आयोगाने १९७० च्या दशकात अनेक उपाययोजना आखल्या होत्या. त्यामध्ये अ.जातीसाठी विशेष घटक योजना (एससीपी) आणि अ. जमातींसाठी आदिवासी उपाय योजना (टीएसपी) समाविष्ट होती. काही कालावधीनंतर एससीपी या योजनेला अनुसूचित जाती उपयोजना (एससीएसपी) असे नाव दिले गेले. एकूण लोकसंख्येत समाविष्ट असणारी या जाती-जमातींची टक्केवारी लक्षात घेऊन नियोजित केलेल्या निधीचा वापर करावा, हा या उपाययोजनांमागचा प्रमुख उद्देश होता. २००१ सालच्या जनगणनेनुसार देशाच्या एकूण लोकसंख्येत अ.जातीची टक्केवारी १६ तर अ.जमातीची टक्केवारी ८ इतकी होती.

प्रत्येक केंद्रीय मंत्रालयाने आपल्या एकूण योजना निधीतला काही निधी विविध शीर्षकांतर्गत एससीएसपी आणि टीएसपी योजना राबविण्यासाठी निश्चित करावा, अशी उपाययोजना करण्यात आली होती. या उपाय योजनेअंतर्गत एससी/एसटीचं वास्तव्य असणाऱ्या खेड्यांना लाभ मिळावा किंवा या समुहांच्या विकासासाठी एखादी उचित विकास योजना राबवण्यासाठी मदत व्हावी म्हणून क्षेत्राभिमुखी विकास योजनेसाठी स्वतंत्र निधी राखून ठेवण्याची मुभा देण्यात आली होती. असा निधी कोणत्याही कारणास्तव

वर्ग करण्यावर किंवा त्याचा लोप करण्यावर बंधने घालण्यात आली होती.

## अजाऊयो/अजऊयो अंतर्गत निधी नियोजित करणे -विश्लेषण

विविध मंत्रालयांनी तसेच सरकारी खात्यांनी, अनुसूचित जाती-जमातींच्या कल्याणार्थ नियोजित केलेल्या निधीची आकडेवारी उप योजना अहवालात नमूद करण्यात आली आहे. एकूण योजना निधीमधून केंद्र सरकारने या समुहांसाठी नियोजित केलेल्या निधीची आकडेवारी आलेख क्र. १ आणि २ मध्ये दर्शविण्यात आली आहे. या आकडेवारीत केंद्राने राज्यांना तसेच केंद्रशासित प्रदेशांना केलेल्या आर्थिक सहाय्याचे आकडे अंतर्भूत नाहीत.

(स्रोत : केंद्रीय अर्थसंकल्पातील विविध वर्षांच्या खर्चाच्या अंदाजपत्रकाच्या प्रथमावृत्तीच्या निवेदन क्र. १, २१ आणि २१-अ मधून संकलित)

२०१२-१३ च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात, अनुसूचित जातींच्या कल्याणार्थ १०.४३ टक्के इतका सर्वाधिक निधी नियोजित करण्यात आला होता. मात्र हा निधीही एससीएसपी उपाययोजनेच्या १६.२ टक्के निधी नियोजित केला जाण्याच्या निकषापेक्षा कमी पडला. केंद्रीय अंदाजित खर्चाचे प्रमाण ३२१४०५.५५ कोटीवरून ३१७१८४.६२ कोटी इतके खाली आल्याने एससीएसपी उपाययोजनेच्या नियोजित निधीच्या टक्केवारीत वाढ करावी लागली होती. मात्र अंदाजित खर्चाचे प्रमाण कमी झाल्याने टक्केवारीतील ही वाढही कुचकामी/निरर्थक ठरली. २०१३-१४ च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात एससीएसपी उपाययोजनेसाठी तरतूद ९.९२ टक्के इतकी खाली आली.

अनुसूचित जमातींसाठी करावी लागणारी ८ टक्क्यांची बंधनकारक तरतूद कधीच ८ टक्क्यांपर्यंत पोहचली नाही, हे आलेख २ वरून स्पष्ट होते. विश्लेषणांतर्गत वर्षामध्ये ही तरतूद नेहमी ६ टक्क्यांच्या खाली असल्याचेही आढळून येते. एससीएसपी प्रमाणेच टीएसपी योजनेअंतर्गत करण्यात आलेली तरतूदही गेल्या काही वर्षात अगदी स्थिर आहे.

## समस्या

अनुसूचित जाती-जमातींसाठी कराव्या लागणाऱ्या तरतूदींच्या कार्यवाहीचा अहवाल देण्यात विविध मंत्रालय आणि सरकारी खाती टाळाटाळ करतात. त्यात तरतूदी करणे सक्तीचे असलेल्या काही मंत्रालयाचा आणि सरकारी खात्यांचाही समावेश आहे. जे विभाग आणि केंद्रशासित प्रदेश याआधी निवेदन सादर करीत होते, त्यांनीही आता निवेदनात खंड पाडला आहे. परिशिष्ट १ मध्ये विविध मंत्रालयांनी आणि सरकारी विभागांनी नियोजित केलेल्या निधीचा तपशिल आहे.

२०१३-१४ च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पाच्या तपशील क्रमांक २१ नुसार एससीएसपी योजनेकरीता केलेली तरतूद ४१,५६१ कोटींवर गेली आहे. २०१२-१३ अर्थसंकल्पात ही तरतूद ३३०८५.०४ कोटी इतकी होती. एका वर्षात या तरतूदीत ८४७९.०९ कोटींनी वाढ करण्यात आल्याचे ठळकपणे जाणवते. तथापि अद्यापही काही मंत्रालये आणि सरकारी खाती एससीएसपी योजनांच्या परिघाबाहेर आहेत.

टीएसपी योजनांच्या बाबतीतही नेमकी एससीएसपी योजनांच्या तरतूदीसारखी

स्थिती आहे. याबाबतीतही सर्व मंत्रालये आणि सरकारी खाती निवेदने सादर करत नाहीत. (परिशिष्ट २ पहा) कृषी मंत्रालय २०१२-१३ पर्यंत या तरतूदीबाबत २१ अ हे निवेदन सादर करत होते. मात्र त्यानंतर या मंत्रालयानेही निवेदन सादर केले नाही. नागरी विकास सेवा मंत्रालय तसेच जैवतंत्रज्ञान विभागाच्याबाबतही नेमकी हिच स्थिती आहे. त्यांनी २०१०-११ या केवळ एकाच वर्षी निवेदने सादर केली. गतवर्षीपासून अशी निवेदने सादर करणाऱ्या खात्यांची भरही पडली नाही. परिशिष्ट २ मध्ये विविध खात्यांनी टीएसपी योजनेकरता केलेल्या तरतूदींची नोंद आहे. २०१३-१४ च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात या योजनेसाठी २४,५९८.३९ कोटी रुपयांची म्हणजेच गतवर्षीपेक्षा ५,८७७.५७ कोटी रुपयांची भरीव तरतूद करण्यात आली होती. २०१२-१३ च्या अर्थसंकल्पात ही तरतूद १८,७२१.३३ इतकी होती.

जमेची बाजू म्हणजे २०१३-१४ च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात (निवेदन क्र. २१ आणि २१ अ) पहिल्यांदाच तरतूदींची वास्तव आकडेवारी देण्यात आली आहे. ही आकडेवारी म्हणजे भरीव पारदर्शकतेच्या दिशेने टाकलेले पाऊल आहे. त्या व्यतिरिक्त उपयोजनांसाठी करण्यात आलेल्या तरतूदींची रक्कम इतर वर्ग न करता केवळ निर्धारित उद्दिष्टासाठी वापरली जाण्याच्या मुद्यावर अर्थमंत्र्यांनी आपल्या अर्थसंकल्पीय भाषणात अधिक जोर दिला होता. मात्र त्याबाबतच्या अहवालासंबंधी अजूनही बरीच कार्यवाही करावी लागणार आहे. या योजनांची अंमलबजावणी करण्यात अडथळा ठरणारे काही मुद्दे पुढील भागात चर्चिण्यात आले आहेत.

## एससीएसपी आणि टीएसपी उपाययोजनांच्या अंमलबजावणीतील अडथळे

वर उल्लेखिल्याप्रमाणे या उपयोजना राबवण्यामध्ये तीन प्रमुख अडथळे आहेत. १) नियोजित निधी निर्धारित १६ आणि ८ टक्क्यांपेक्षा कमी पडतो. २) अनेक मंत्रालये या योजनांच्या परिघाबाहेर आहेत. ३) बऱ्याच मंत्रालयांच्या अर्थसंकल्पात एससीएसपी आणि टीएसपी योजनांसाठीच्या तरतूदींचे आवश्यक शीर्षक नसते.

आणखी महत्त्वाचा मुद्दा असा की, नरेंद्र जाधव कृती दलाने घेतलेल्या पवित्र्याचा या योजनांवर विपरीत परिणाम होत आहे. एससीएसपी आणि टीएसपी योजना राबविण्यासाठी नरेंद्र जाधव कृती समितीने जे मार्गदर्शन केलेय, त्यात अतिरिक्त उपाययोजनांमध्ये गर्भित असणाऱ्या तार्किकतेचा अभाव आहे. बऱ्याच योजनांबाबत संबंधित मंत्रालये त्यांच्या नियोजित तरतूदींचा अंशिक अहवाल सादर करतात. मात्र, अनुसूचित जाती/जमातीकरीता असलेल्या या तरतूदींचा वापर त्यांच्या नेमक्या गरजा भागवण्यासाठी तसेच अडचणी निवारण्यासाठी होत नाही. एससीएसपी योजनांबाबतचे गेल्या अनेक वर्षांचे अहवाल मध्यवर्ती अर्थसंकल्पाच्या स्वरूपाचे आहेत. केंद्रीय अर्थसंकल्प तयार करण्याची प्रक्रिया सुरू असतानाच एससीएसपी आणि टीएसपी न करता आधी विविध अन्य योजनांसाठी आणि त्यानंतर अनुसूचित जातीकरीता नियोजन केले जाते.

दुसरे असे की विविध मंत्रालयांमध्ये या उपयोजनाविषयी छाननी केल्यानंतर असे आढळून आले की, ठराविक योजनेअंतर्गत ठराविक निधी नियोजित केला म्हणजे अनुसूचित जाती/जमातींना एकूण

लोकसंख्येत असलेल्या त्यांच्या प्रमाणानुसार लाभ मिळतात असे त्यांनी गृहीत धरलेले असते. त्यामुळे एससीएसपी आणि टीएसपी या योजनांसाठी नियोजित केल्या जाणाऱ्या संकल्पित निधीबाबत विरोधाभास निर्माण होतो. त्याव्यतिरिक्त काही बाबतीत असेही आढळून आलेय की, या योजनांच्या नियोजित निधीतून करण्यात आलेला खर्च खास अनुसूचित जाती/जमातींसाठी करण्यात आला नसून तो अनुसूचित जाती/जमातीला विशेषत लाभदायक न ठरणाऱ्या कामांसाठी केला असल्याचे प्रतीत होत आहे. एससीएसपी आणि टीएसपी योजनांचा निधी अन्य सार्वजनिक कामांसाठी वापरला गेल्याची काही ठळक उदाहरणे आहेत. राज्य पातळीवरील खाली नमूद केलेल्या काही उदाहरणांवरून हे अधिक स्पष्ट होते.

## मध्य प्रदेशच्या अर्थसंकल्पातील काही उदाहरणे

मध्य प्रदेश राज्याच्या अर्थसंकल्पात एससीएसपी योजनेअंतर्गत लाकडी सामान खरेदी करण्यासाठी, कालवे बांधण्यासाठी, प्रकल्पांचे सर्वेक्षण करण्यासाठी खर्च केल्याचा उल्लेख आहे. निधीच्या अशा गैरवापरामुळे अनुसूचित जातींच्या सक्षमीकरणाला किंवा विकासांशी संबंधित असणाऱ्या त्यांच्या गरजा भागवण्याला चालना मिळत नाही. एससीएसपी योजनेच्या नावाखाली निधीचा असा गैरवापर, एससीएसपीबद्दल राज्यांनी सादर केलेल्या अहवालांबद्दल साशंकतेला खतपाणी घालतो.

## २०१०-११ सालादरम्यान मध्य प्रदेशात एससीएसपी निधीचा गैरवापर केल्याची काही उदाहरणे

- होमिओपॅथी आणि आयुर्वेदिक दवाखाने सुरू करण्याच्या निमित्ताने

लाकडी सामान खरेदीकरीता वैद्यकीय शिक्षण विभागाने २२ लाख रुपये खर्च केले.

- कर्मचारीवर्गाच्या निवासस्थानांची सोय करण्याकरीता उच्च शिक्षण विभागाने १ कोटी रुपयांची तरतूद केली.
- कालवे बांधण्याकरीता जलसंपदा विभागाने ६ कोटी ४० लाख रुपयांचे वितरण केले.
- नर्मदा खोरे विकास प्रकल्पाचे सर्वेक्षण आणि आखणीबाबतचा अहवाल तयार करून घेण्यासाठी ४० लाख रुपये खर्च करण्यात आले.

(स्रोत मध्य प्रदेशच्या २०१०-११ सालच्या अंदाजपत्रकाअंतर्गत अनुदानांच्या मागणीच्या तपशीलावरून राष्ट्रीय दलित मानवाधिकार अभियान, या दिल्ली स्थित बिगर सरकारी संस्थेने संकलित केलेला सारांश)

### ओडिशा राज्याच्या अर्थसंकल्पातील काही उदाहरणे.

ओडिशा राज्याच्या २०१०-११ सालच्या अंदाजपत्रकात एससीएसपी योजनेअंतर्गत कारागृहाच्या इमारती उभारण्याकरीता ४ कोटी ७७ लाख रुपयांच्या निधी नियोजित केल्याचं नमूद करण्यात आले आहे. कारागृहे उभारणी, पोलिस कर्मचारी निवासी संकुल उभारणी, अग्निशमन केंद्र उभारणी आदींवर केलेला खर्च अनुसूचित जातींच्या विकासाकरीता किंवा त्यांच्या लाभार्थ केला गेलाय, असे म्हणता येणार नाही.

### ओडिशा राज्याच्या गृहविभागाने केलेल्या अनुदानाच्या मागणीचा तपशील

योजना	२००९-१०	२०१०-११
कारागृह उभारणी	२.३० कोटी रु.	४.७७ कोटी रु.
अग्निशमन केंद्र उभारणी	३.३२ कोटी रु.	४.११ कोटी रु.
पोलिस कर्मचारी कल्याण योजना	७.४९ कोटी रु.	१.७० कोटी रु.

(स्रोत : ओडिशा राज्याच्या २०१०-११ सालच्या अंदाजपत्रकाअंतर्गत अनुदान मागणीच्या तपशिलावरून राष्ट्रीय दलित मानवाधिकार अभियान या बिगर सरकारी संस्थेनं संकलित केलेला सारांश)

### गुजरात राज्याच्या अर्थसंकल्पातील काही उदाहरणे.

अनुसूचित जमातींच्या विकासाकरीता ठोस तरतूद न करता टीएसपी योजनेच्या निधीचा गैरवापर केल्याची उदाहरणे गुजरात राज्याच्या अर्थसंकल्पातही आढळून आली आहेत.

अनुसूचित जमातींकरीता ठोस तरतूद नसलेल्या सार्वजनिक योजना राबविल्यामुळे किंवा जयंत्या साजऱ्या करण्यासाठी निधीचे नियोजन करण्यामुळे अनुसूचित जमातींच्या अडचणींचे निवारण होत नाही.

### २०१२-१३ दरम्यान गुजरात राज्याने टीएसपी योजनेअंतर्गत निधीचा गैरवापर केल्याची उदाहरणे

- २०१२-१३ दरम्यान किरकोळ खर्च या शिर्षकाच्या उपशिर्षक क्र. ७ अंतर्गत स्वामी विवेकानंदांच्या शतकोत्तर स्वर्णजयंती महोत्सवासाठी ५ कोटी रुपये निधीचा वापर केला.

- २०१२-१३ दरम्यान किरकोळ खर्च या शिर्षकाच्या उपशिर्षक क्र. ८ अंतर्गत स्वर्णम जयंती मुख्यमंत्री शहरी विकास योजनेसाठी १७० कोटी रुपयांचा निधी वापरला. मूलभूत सामाजिक सुविधा निर्माण करणे हा या नागरी विकास योजनेचा उद्देश असून त्या अंतर्गत शाळेच्या इमारतींची डागडुजी किंवा नव्याने उभारणी करणे, नागरी आरोग्य केंद्रात सुविधा पुरवणे, बालवाड्या सुरू करणे, अद्यावत वाचनालये सुरू करणे, क्रिडांगणे तयार करणे, घन तसेच द्रव कचऱ्याचे व्यवस्थापन करणे, ई-गव्हर्नन्स, वाहनतळे आणि सार्वजनिक शौचालये उभारणे, मंड्या उभारणे अशी कामे करणे अभिप्रेत आहे.

(स्रोत : गुजरात राज्य अंदाजपत्रकीय दस्तावेज (२०१२-१३))

निधीचा सार्वजनिक वापर करण्याच्या या युक्त्या, एससीएसपी आणि टीएसपीसारख्या योजनांच्या मूळ उद्देशाला छेद देतात.

अनुसूचित जाती जमातींकरीता राबवण्यात येणाऱ्या योजना शक्यतो लाभार्थीभिमुखी असायला पाहिजेत. या योजनांच्या माध्यमातून अनुसूचित जाती/जमातीबहुल खेड्या-पाड्यांमध्ये नियोजनपूर्वक पायाभूत सोयी सुविधा उभारल्या गेल्या पाहिजेत. यातूनच या समुहांचा विकास होईल.

तिसरा मुद्दा (अडथळ) असा की नरेंद्र जाधव कृती दलाने अनेक मंत्रालयांना तसेच सरकारी विभागांना त्यांच्या आलिप्ततेच्या सबबीखाली या योजनांच्या सहभागातून वगळलंय. तथापि कोणतेही क्षेत्र आलिप्त नसते आणि प्रत्येक मंत्रालय त्यांच्या क्षेत्रात

अनुसूचित जाती-जमाती भेडसावणाच्या आव्हानांचे निवारण करायला सहमती देऊ शकतात हे ध्यानात घेतले पाहिजे. अलिप्त क्षेत्र म्हणून मानली गेलेली ही मंत्रालये आपल्या एकूण अंदाजपत्रकातला थोडा-फार निधी अनुसूचित जातींच्या उत्थानाकरीता नक्कीच वापरू शकतील.

अनुसूचित जाती-जमातीच्या कल्याणार्थ राबवल्या जाणाऱ्या योजनांमध्ये उदभवणाऱ्या या अडचणी सोडवून एससीएसपी आणि टीएसपी या योजना यशस्वी करायच्या असतील तर त्यांच्या अंमलबजावणीच्या पद्धतीत बदल करणे आवश्यक आहे.

### सूचित मार्गदर्शन :

सार्वजनिक योजनांच्या माध्यमातून अनुसूचित जाती-जमातींना अनुषंगिक लाभ मिळतात, असे गृहीत धरणाऱ्या मंत्रालयांनी एससीएसपी आणि टीएसपी योजनांच्या मूळ हेतूला छेद न जाऊ देता या समुहांसाठी आपापल्या क्षेत्रात धोरणे राबवली पाहिजेत. त्याकरीता त्यांनी आपापल्या अंदाजपत्रकात पुरेशा निधीचे नियोजन केले पाहिजे. (अनुसूचित जाती जमातींच्या लाभार्थ १६ किंवा ८ टक्के निधी नियोजित केल्याचा मंत्रालयांनी नुसता देखावा करू नये) कारण त्यामुळे बऱ्याचशा मंत्रालयांचा कल पूर्वलक्षी पध्दतीने सहभागी होण्याकडे झुकत असल्याचे आढळून येते. या उपाययोजनांमध्ये सहभागी होण्याकरीता सर्व मंत्रालयांना १) अनुसूचित जाती जमातींच्या संभाव्य भावी अडचणी ओळखण्यासाठी २) या संभाव्य अडचणींवर मात करू शकणारे उपाय शोधण्यासाठी आणि ३) हे उपाय करण्याकरीता आवश्यक भासू शकणाऱ्या अतिरिक्त साधनांचे प्रमाण निश्चित करण्याकरता प्रोत्साहित केले पाहिजे. या उपायांदरम्यान वापरण्यात आलेल्या अतिरिक्त साधनांचा एससीएसपी/टीएसपी उपयोजनांमध्ये उल्लेख केला जावा.

एससीएसपी/टीएसपी करीता १६ किंवा ८ टक्क्यांचे उद्दिष्ट राखणे सर्वच मंत्रालयांच्या दृष्टीने व्यवहार्य ठरणार नाही किंवा तशी आवश्यकताही असणार नाही. पण या मंत्रालयांनी त्या दिशेने गांभीर्यपूर्वक प्रयत्न केले तर सर्व मंत्रालयांच्या एकत्रित नियोजनांचे प्रमाण निर्धारित उद्दिष्टापेक्षा निश्चितच जास्त भरेल. ही बाब प्रारंभीच्या वर्षात शक्य झाली नाही, तर पुढील काही वर्षात नक्कीच साध्य होईल.

### परिशिष्ट

#### परिशिष्ट १

केंद्रीय अर्थसंकल्प (२०१३-१४), निवेदन २१ द्वारे करण्यात आलेल्या निधी नियोजनाचा (गोषवारा)

अ.क्र.	मंत्रालय/विभाग	२०१०-११	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४
१.	पशुपालन, दुग्धव्यवसाय व मत्स्यपालन विभाग	०	१६०.११	२९१.५९	३२८.०५
२.	कृषी व सहकार विभाग	-	१४०१.९८	१५३३.७१	१८८८.११
३.	वाणिज्य विभाग	-	९०	९४	१००
४.	नागरी विमान सेवा मंत्रालय	०.१	-	-	-
५.	पोलिस विभाग	२.६६	-	-	-
६.	श्रम आणि रोजगार मंत्रालय	९.८	२१०.६	३५२.५९	४०८.८९
७.	नवीन व नविकरणीय ऊर्जा मंत्रालय	०	४२	४०.२५	५३.२३
८.	विज्ञान व तंत्रज्ञान विभाग	३	३१.५२	२५.९७	६९.४३
९.	जैवतंत्रज्ञान विभाग	३.५	-	-	-
१०.	सामाजिक न्याय व सक्षमीकरण विभाग	३४३४.७६	४०१९.१	३८८८.९३	४७५५.८
११.	चंदीगड केंद्रशासित प्रदेश	१०.४१	-	-	-
१२.	दमण आणि दिव केंद्र शासित प्रदेश	०.५६	-	-	-
१३.	कृषी मंत्रालय	२७२.५	-	-	-

### योजना

१४.	औद्योगिक धोरण व प्रोत्साहन विभाग	३०.७३	३०.०१	५.८	४२
१५.	माहिती तंत्रज्ञान विभाग	५३.२	४५.०८	५१.७४	६०
१६.	वन व पर्यावरण मंत्रालय	०	५१	४३.३६	५३.४६
१७.	आरोग्य व कुटूंब कल्याण मंत्रालय	२१६३	३१३७.६१	३७१२.८८	४४३३.०८
१८.	आयुष विभाग	-	३२.५	३३.५	५३.४५
१९.	एड्स नियंत्रण विभाग	०	२२८	२६७.४५	२७१.३२
२०.	गृह निर्माण व शहरी दारिद्र्य निर्मूलन मंत्रालय	०	२३४.९१	१६२.५	३२८.५
२१.	शालेय शिक्षण व साक्षरता विभाग	५८८१.८३	७७९१.४	८५४५.८	९९३१.८
२२.	उच्च शिक्षण विभाग	२१७५.६७	१९२२.८५	२०७६.९१	२४३१.५१
२३.	सूक्ष्म, लघू व मध्यम उद्योग मंत्रालय	२७६.२६	१८६.०९	३०९.६९	३५७.२४
२४.	पंचायत राज मंत्रालय	११	१४.०१	२३.७८	७५.४९
२५.	ऊर्जा मंत्रालय	-	५०२.२३	३९०.७६	८००
२६.	ग्रामीण विकास विभाग	७४९२	४३७५.०६	३८१९.७४	६३५८.३७
२७.	भू संपादन विभाग	०	२७९.७५	४९१.६९	९३३.८५
२८.	पेय जल व निःसारण विभाग	०	२२००	२८६०	३३५८
२९.	वस्त्रोद्योग मंत्रालय	१३९.२	२६५.१६	२२५	२३१.५५
३०.	महिला व बालकल्याण मंत्रालय	२३४९	२५३०	३७००	४०७०
३१.	युवक व्यवहार व क्रीडा मंत्रालय	२०४.९८	१३६.५५	१३७.४	१६८
	<b>एकूण नियोजन</b>	<b>२४५१४.१६</b>	<b>२९९१७.५२</b>	<b>३३०८५.०४</b>	<b>४१५६१.१३</b>

(स्रोत : विविध केंद्रीय अर्थसंकल्प, खर्च अंदाजपत्रक, प्रथम आवृत्ती अंतर्गत निवेदन २१)

### परिशिष्ट २

अ.क्र.	मंत्रालय/विभाग	२०१०-११	२०११-१२	२०१२-१३	२०१३-१४
१.	कृषी मंत्रालय	१३९.३	६९२.३३	-	-
२.	कृषी संशोधन व शिक्षण विभाग		१००.८	८६.४	१२३
३.	कृषी व सहकार विभाग			७५७.३	९३२.५
४.	कोळसा मंत्रालय		२७	३१.०१	३१.६
५.	दूरसंचार विभाग	०	५.०२	५.९९	१४.५
६.	माहिती तंत्रज्ञान विभाग	०	१९६.२	१३८.४६	२०१
७.	अन्न व सार्वजनिक वितरण विभाग	०	१.९६	३.४४	६.२८
८.	सांस्कृतिक मंत्रालय	७.४	१६.१	१७.२८	२८.७
९.	पर्यावरण व वन मंत्रालय		१५	१४.५१	१६

१०.	आरोग्य व कुटूंब कल्याण विभाग	११६७	१६८३.७	१८०४	२३९१.५३
११.	आयुष विभाग	८.२१	१३	१३.४	२१.३८
१२.	एड्स नियंत्रण विभाग	०	१२३	१४४.२८	१४६.३७
१३.	गृहनिर्माण व नागरी दारिद्र्य निर्मूलन मंत्रालय	०	२५.०६	१७.३२	३५.०४
१४.	शालेय शिक्षण व साक्षरता विभाग	३४४१.०६	४१६८.४	४५७२	५३१३.५२
१५.	उच्च शिक्षण विभाग	६२१.२९	९६१.३३	१०२१.५३	१२१९.५९
१६.	श्रव व रोजगार मंत्रालय	०	१०६.६	१६९.०१	२०६.९५
१७.	सूक्ष्म, लघु व मध्यम उद्योग मंत्रालय	१४७.३२	१३३.९६	२११.११	२४४.२१
१८.	खनिकर्म मंत्रालय		८.१२	८.७२	९.७२
१९.	पंचायत राज मंत्रालय	११	७.०८	१२.२७	३७.५५
२०.	रस्ते वाहतूक व महामार्ग मंत्रालय		३७५	५००	८००
२१.	ग्रामीण विकास मंत्रालय	०	३०८१.९४	२७७८.८७	४४५२.०३
२२.	भू संपादन विभाग	०	२४६.४२	३०२.४	५७६.४५
२३.	पेय जल व निःसारण विभाग	०	१०००	१३००	१५२६
२४.	विज्ञान व तंत्रज्ञान विभाग	३	३२.७५	२१.८६	६९.४३
२५.	सामाजिक न्याय व सक्षमीकरण मंत्रालय			०	४६
२६.	वस्त्रोद्योग मंत्रालय	२७.६	६३.६३	५४.७५	५५.५७
२७.	पर्यटन मंत्रालय	०	२७.५	२३.७५	३२.०५
२८.	आदिवासी व्यवहार मंत्रालय	३२०३.३	३७२३.०१	३१००	४२७९
२९.	केंद्रशासित प्रदेश (अंदमान व निकोबार)		२.७१	२.९४	२.९४
३०.	केंद्रशासित प्रदेश (दिव - दमण)		१.१६	१	१
३१.	जल संसाधन मंत्रालय	०	१०.४	१७.५	१९.५
३२.	महिला व बाल कल्याण मंत्रालय	०	१०३७.३	१५१७	१६६८.७
३३.	युवक व्यवहार व क्रीडा मंत्रालय	७५.९	७२.५५	७३.२३	९०.२८
३४.	नागरी विमान सेवा मंत्रालय	०.०५			
३५.	जैव तंत्रज्ञान विभाग	१.७५			
३६.	केंद्रशासित प्रदेश (अंदमान, निकोबार, दादरा-नगर हवेली, दमण-दिव-लक्षद्वीप)	३६७.१३			
	एकूण	९२२१.३१	१७९५९.०३	१८७२१.३३	२४५९८.३९

(स्रोत : वित्त मंत्रालय, भारत सरकार, खर्च अंदाजपत्रक २०१३-१४ प्रथम आवृत्ती निवेदन २१ अ)

(सौम्या श्रीवास्तव - संशोधन सहाय्यक, सेंटर फॉर बजेट एन्ड गव्हर्नन्स अकाउंटॅबिलिटी. लेखिका. संपर्कसाठी ईमेल-saumya@cbgaindia.org)

— भाषांतर : सूर्यकांत आवटे

## योजना





## दक्षिण भारतीय आदिवासी जमाती अद्याप दुर्लक्षित - एक दृष्टीक्षेप

— रितंबर हेब्बर

### प्रास्ताविक :

आदिवासी जमातीबद्दल भारतात सुरु असलेल्या अभ्यासाचा बहुतांशी मध्य भारतावर आणि विशेषकरून छत्तीसगड तसेच छोटानागपूर प्रदेशात राहणाऱ्या आदिवासी समाजावर भर आहे. दक्षिण भारतासारख्या अन्य ठिकाणी राहणाऱ्या आदिवासींवर या अभ्यासाचा विशेष जोर नाही. उत्तर भारतातल्या प्रदेशापेक्षा दक्षिण भारतातला प्रदेश तुलनात्मकदृष्ट्या अधिक विकसीत असल्याचे मानले जाते. तेथील आजपर्यंतची प्रशासकीय तसेच शासकीय कामगिरी उत्तम आहे. मात्र या कामगिरीत आदिवासी समाजाला किंवा त्यांच्या अडीअडचणींना फारसे महत्व न दिले गेल्यामुळे तेथील आदिवासी समाज मागासलेला राहिला. त्यांना न्याय देण्याचा मुद्दा अग्रक्रमाने कधीच हाताळला गेला नाही. ही परिस्थितीला ओढवायला कारणीभूत असलेल्या सर्व मुद्द्यांवर या लेखाद्वारे प्रकाश टाकण्यात आलाय. लेखाच्या पहिल्या भागात दक्षिण भारतातल्या आदिवासींच्या

वर्गीकरणात आढळून येणाऱ्या विसंगतीच्या मुद्द्यांवर चर्चा, तर लेखाच्या दुसऱ्या भागात पश्चिम घाटातल्या वर्तमान घडामोडींवर आणि त्यामुळे तेथील आदिवासींच्या उपजीवीकेवर बेतलेल्या संकटाच्या मुद्द्यांवर प्रकाश टाकला आहे. लेखाच्या शेवटच्या भागात पश्चिम घाटातल्या जैव विविधतेच्या संरक्षणाचा विचार करताना आदिवासी समाजाला झळ पोहचू नये, या मुद्द्याबाबत युक्तीवाद केला आहे.

### आदिवासींच्या वर्गीकरणातले राजकारण :

दक्षिण भारतातल्या राजकारणात आदिवासी समाजाला विशेष महत्व न देण्यामागे अनेक कारणे आहेत. देशातल्या अनुसुचित जातींच्या एकूण लोकसंख्येमध्ये दक्षिण भारतातल्या अनुसुचित जातींच्या लोकसंख्येची नगण्य टक्केवारी हे त्यातले पहिले कारण आहे. भारतातल्या एकूण आदिवासी लोकसंख्येपैकी सुमारे ८५ टक्के आदिवासी मध्य भारतात एकवटलेले आहेत. या एकूण लोकसंख्येपैकी ११ टक्के

आदिवासी ईशान्य भारतात आढळून येतात. उर्वरीत ४ टक्के आदिवासी उत्तर आणि दक्षिण भारतात पांगलेले आढळतात. मात्र २०११ सालच्या जनगणनेनुसार आंध्रप्रदेश आणि कर्नाटकातील आदिवासींची संख्या त्या राज्यांच्या एकूण लोकसंख्येच्या ७ टक्के इतकी असल्याचे आढळून आले. त्यामुळे या राज्यांमधल्या आदिवासींची संख्या नगण्य आहे, असे मुळीच म्हणता येणार नाही. तामीळनाडू आणि केरळमध्ये ही संख्या अनुक्रमे १.१ टक्के व १.५ टक्के इतकी आहे. गंमत म्हणजे दक्षिणेतल्या या चारही राज्यांच्या आदिवासी लोकसंख्येत समाविष्ट असलेल्या जमातींची संख्या फार मोठी आहे. कर्नाटकात ४९, आंध्रप्रदेशात ३३, तामीळनाडूत ३६ तर केरळमध्ये एकूण ३५ जमाती असल्याचे स्पष्ट झाले आहे. जमातींच्या सर्वाधिक संख्येत कर्नाटकचा दुसरा क्रमांक आहे. (एकूण ६४ आदिवासी जमाती आढळणारे ओरीसा राज्य प्रथमस्थानी आहे.) कर्नाटकात नाईकदा, मारती, जेनू, कुरुबा आणि कुर्गी (कोडवरु), तामीळनाडूत

मल्याळी, इरुला, कट्टुनायकन करुमन आणि कोंडरेड्डी, आंध्रप्रदेशात सुगली, कोया, येनाडी येरुकुला आणि गोंड तर केरळत पनियान आणि कुरीच्छन या प्रमुख आदिवासी जमाती आढळतात. आणखी आश्चर्याची बाब म्हणजे या जमातीमध्ये ५०० पेक्षा कमी संख्या असणाऱ्या ११ जमाती असून त्यापैकी कोटा, काम्मरा, कोचूवेलन आणि कोंडाकापू जमातीतल्या लोकांची संख्या ५० हूनही कमी आहे. म्हणजेच आदिवासी लोकसंख्येचे प्रमाण भारतातल्या एकूण आदिवासी लोकसंख्येच्या तुलनेत नगण्य असूनही एकट्या दक्षिण भारतात आदिवासींच्या १५० हून अधिक जमाती आढळतात.

योगा योगाचा भाग म्हणजे वर उल्लेख केलेल्या जमातीं पैकी काही जमाती दक्षिण भारतातल्या केवळ एकाच नव्हे तर अनेक राज्यात आढळत असल्यामुळे सगळी परिस्थिती गोंधळून टाकणारी आहे. आदिवासीपैकी कट्टुनायकन आणि कोंडा कापूस हा समाज दक्षिण भारतातल्या चारही राज्यांमध्ये आढळतो. आरंदन, हरावल्लन, कदार, कन्नीकरण, कोचूवेलन, कुरीचन, कुरुंब, मलाई आरयन, पल्लीयन, पल्लीयार, आणि उर्ली या जमाती केरळ सह तामीळनाडूतही आढळतात. मारती जमातीला कर्नाटक आणि केरळ राज्यात अनुसुचित जमातीचा दर्जा दिला गेला आहे. शोलगासारखा आदिवासी समूह कर्नाटक आणि तामीळनाडूत तर कोया समाज आंध्रात आणि कर्नाटकात आढळून येतो. आदियान, हरुर, कम्मरा, कोरगा, कोटा, कुडिया, कुरुमन, महामालेसर, पल्लीयन, आणि पनियन या जमाती कर्नाटक, केरळ आणि तामीळनाडू या तीनही राज्यात आढळतात. कर्नाटकातला येरवा आणि केरळातला

आदियन हे दोन्हीही समुह खरं म्हणजे एकाच आदिवासी समाजाचे आहेत. पण कर्नाटकात या दोन्ही समुहांची विभिन्न समाज म्हणून नोंद आढळते, तर केरळमध्ये केवळ आदियन समुहालाच आदिवासी मानले जाते. अनेक राज्यात विखुरलेले असल्यामुळे हे आदिवासी समुह अल्पसंख्यांक ठरू लागले आहेत. त्यांना एकत्रीत जमेल धरले तर ते दक्षिण भारतातले मोठे जातीसमूह ठरू शकतात. उदाहरणार्थ केरळचा व्यानडू कर्नाटकाचा कोडगू आणि तामीळनाडूचा निलगीरी हे जिल्हे एकमेकांना जोडून आहेत, आणि या सर्व जिल्ह्यांमध्ये आदिवासी लोकसंख्येचे लक्षणीय प्रमाण आहे. हे तिन्ही जिल्हे लागवडीवर आधारलेल्या अर्थव्यवस्थेमुळेही सुपरीचीत आहेत. या जिल्ह्यांत राहणारे आदिवासी सांस्कृतिकदृष्ट्या अगदी समान आहेत. त्यांना प्रामुख्याने लागवड मजूर म्हणून ओळखले जाते. मोलमजूरीसाठी ते आसपासच्या जिल्ह्यात सदैव स्थलांतरीत होत राहतात. त्यांच्यात भूमीहीन आणि कर्जबाजारी असणाऱ्यांचे प्रमाण अधिक आहे. बाहेरून येणाऱ्या लोकांनी त्यांच्या हतबलतेचा गैरफायदा घेतल्यामुळे ते जमीनीला पोरके झाले आहेत. भरीस भर म्हणून दक्षिण भारतातल्या राज्यांच्या फेररचनेमुळे आदिवासी समाजाचे संघटनही कमकुवत झाले आहे. सामाजिक तसेच सांस्कृतिक दृष्ट्या विखुरले गेल्यामुळे त्यांचे दृढीकरण अवघड होऊन बसले आहे. त्यामुळे राजकीय दृष्ट्याही त्यांचा कोंडमारा झाला आहे.

दक्षिण भारतातल्या आदिवासींशी संबंधीत एक मासले वाईक मुद्दा म्हणजे त्यांचे वर्गीकरण करताना करण्यात आलेले राजकारण ! उदाहरणार्थ केवळ दक्षिण भारतातच नव्हे तर राजस्थानसारख्या

राज्यातही आढळणाऱ्या लंबदास या भटक्या जमातीला कर्नाटकमध्ये अनुसुचित जातीचा तर आंध्र प्रदेशात अनुसुचित जमातीचा दर्जा दिला गेला आहे. आंध्रप्रदेशात कोंडारेड्डी आणि कोलम या आदिवासी समुहांपेक्षा लंबदास जमात आता राजकीय दृष्ट्या अधिक प्रबळ ठरू लागली आहे. मानववंशशास्त्रानुसार तसेच स्थानिक परंपरेनुसार जमात म्हणून मान्यता मिळालेल्या सिद्दी आणि हल्लकी समाजाला कर्नाटकात २०१३ साली स्थलपरत्वे अनुसुचित जमातीचा अधिकृत दर्जा दिला गेला आहे. (कर्नाटकातील केवळ उत्तर कन्नड जिल्ह्यातच या समुहाला अनुसुचित जमातीचा दर्जा दिला आहे.) दुसरे मासलेवाईक उदाहरण शोलगा आणि सोलीगा या समुहांशी संबंधीत असून कर्नाटकातील अनुसुचित जमातींच्या यादीत त्यांचा दोन भिन्न समुह म्हणून उल्लेख करण्यात आला असला तरी ही दोन्हीही एकाच समुहाची भिन्न नावे आहेत. विरोधाभास म्हणजे संख्येने वरचढ आणि परीणामतः अधिक प्रभावी असलेला नाईकदास समाज काहिसा विस्कळीत असल्याचे आढळते. सामुहिकपणे ते स्वतःला वाल्मीकी समुहाचे घटक मानत असले तरी कर्नाटकात त्यांचे बेडा, बेडार, वाल्मीकी आणि नायक अशा वेगवेगळ्या समुहात वर्गीकरण केले गेले आहे. नायक हे नामाभिधान दलीतांसह इतर विविध जाती समुहातही आढळते. वर्षानुवर्षे कर्नाटकात त्यांना सर्व जमातीमधली एक महत्वाची जमात म्हणून मानले जात आहे. अनुसुचित जमात म्हणून त्यांना दिल्या गेलेल्या दर्जाबाबत अल्पसंख्याक आदिवासी समूहाने युक्तीवाद केला होता. हे आदिवासी समुह आता अनुसुचित जमातीचा दर्जा देताना केल्या गेलेल्या भेदभावाला आव्हान देण्याचा सामुहिक प्रयत्न करत आहेत. आदिवासी

समाजाच्या वर्गीकरणात झालेल्या गोंधळातून त्यांच्या कल्याणाबाबतचा उदासीन दृष्टीकोन दिसून येतो. हे वर्गीकरण म्हणजे आदिवासी समाज त्यांचा इतिहास तसेच त्यांच्या समस्यांचा सखोल अभ्यास न केल्याचा साक्षात पुरावा आहे. आदिवासी विरुद्ध अधिकारशाही गाजविण्याची मानसिकता आणि ढिसाळ कार्यपद्धतीमुळे आदिवासींचे प्रशासन दुर्लक्षित राहिले आहे अल्प संख्येमुळे नव्हे तर शासनाच्या दुर्लक्षामुळे आदिवासींच्या मुद्द्यांना राजकारणात स्थान मिळत नसल्याचे स्पष्ट झाले आहे. त्यामुळे दक्षिण भारतात आदिवासी प्रशासनात परीवर्तन घडवून आणण्याची आवश्यकता भासू लागली आहे. त्यांच्या समस्यांचे अचूक निवारण करण्यासाठी त्यांच्या संस्कृतीशी आणि भौतिक परिस्थितीशी सुसंगत असे परीवर्तन घडून आणणे आवश्यक झाले आहे.

**आदिवासी समाजाचे जैवविविधतेशी नाते:**

पश्चिम घाट म्हणजे उपजिवीकेसाठी प्रामुख्याने जंगलावर अवलंबून असणाऱ्या आदिवासी जमातींचे आश्रयस्थान आहे पण वनखात्याच्या कायदयांमुळे या आदिवासींच्या जंगलातील वावरावर बंधने आली आहेत. तरीसुद्धा जेरू, कुरुंब, बेत्ती, उरली, उल्लदन, कन्नीकर, पलीयन, मन्नन, मुथूनन आदी जमाती अजूनही वनजमीनींचा किरकोळ लागवडीसाठी वापर करतात. जंगलातील जैवविविधतेचे जतन करण्यात या आदिवासींनी मोलाची भूमिका बजावली आहे. जैवविविधतेच संरक्षण करण्याच्या त्यांच्या काही प्रथा असून त्या त्यांनी कसोशीने पाळल्या आहेत. तरी सुद्धा राजकीय निर्णयांमुळे त्यांना जंगलात वावरणे कठीण झाले आहे. मात्र जंगलांचा काही भाग पद्धतशीरपणे औद्योगिक तसेच व्यापारी

उलाढालींसाठी वापरला जात असल्यामुळे जंगलाची आणि तेथील जैवविविधतेची मोठी हानी होत आहे. जंगलाला झळ पोहचविणाऱ्या उलाढालींना परवानगी तर जंगलाचे जतन करणाऱ्या आदिवासींवर निर्बंध, हा किती विरोधाभास आहे. व्यापारी तत्वावरील वृक्षलागवड, जल आणि विद्युत प्रकल्प, विशेष आर्थिक क्षेत्र आणि पर्यटन उद्योग इत्यादीमुळे जंगलाची प्रचंड हानी होऊन पर्यावरण प्रणालीला धोका निर्माण झाला आहे. परिणामी या परीसराचे जतन करण्यासाठी २०१२ दरम्यान पश्चिम घाटाला जागतिक वारसा लाभलेल्या स्थळांच्या यादीत समाविष्ट करावे लागेल. या घाटाला पर्यावरणदृष्ट्या संवेदनशील परीसर महणून घोषित केले गेले आहे. पर्यावरण आणि वन खात्याने पर्यावरण रक्षण कायदा १९८६ च्या कलम ५ अन्वये १३ नोव्हेंबर २०१३ रोजी एक अधिसूचना जारी केली असून, त्याद्वारे पश्चिम घाट परीसरात प्रकल्प उभारण्यावर बंदी घातली आहे. उत्खणन, दगडखाणी, वाळू उपसा, औष्णिक विद्युत केंद्र, २० हजार चौरस मीटरहून अधिक क्षेत्रावरील बांधकामे आणि पर्यावरण विनाशी उद्योग, आदी प्रकल्पांवर निर्बंध घातले गेले आहेत. त्या शिवाय या अधिसूचनेत संवेदनशील पर्यावरण क्षेत्रात मोडणाऱ्या ६ राज्यातल्या खेडेगावांनाही समाविष्ट करण्यात आले आहे. त्यामुळे या खेड्यापाड्यांमध्ये राहणाऱ्या आदिवासी समुहांचे जीवन टांगणीला लागले आहे. पश्चिम घाट संरक्षण मोहिमेचा गैरफायदा घेत वनखात्याने वनवासी आदिवासींना वनजमीनींचे अवैध कब्जाधारक ठरवले आहे. या घाट परिसरातल्या जैवविविधतेचे जतन व संरक्षण करणाऱ्या आदिवासींवर एकाप्रकारे अन्याय करण्यात आला आहे. त्यामुळे हितसाधू पर्यावरण गट, वनखाते,

अशासकीय संघटना आणि खाजगी व्यापारी यांचा सामना करावा लागणाऱ्या आदिवासींचे जीवन आणखी धोक्यात आले आहे. पर्यावरण रक्षणाच्या नावाखाली या भागात मोठे राजकारण सुरु आहे. अधिकारशाहीचा वापर करून येथील आदिवासींना हाकलून लावण्याचा घाट घातला जात आहे.

मात्र वनवासी कायदा २००६ मुळे आदिवासींना थोडासा दिलासा मिळाला आहे. या कायद्याच्या आधारे पश्चिम घाट परीसरात आदिवासींच्या ताब्यातल्या जमीनी रीतसर त्यांच्या नावे करण्याचा प्रयत्न केला जाणार आहे. उदरनिर्वाहासाठी त्यांना जंगलातल्या बारीक सारीक गोष्टींचा वापर करण्याची परवानगीही देण्यात आली आहे. जंगलविभागाचे जतन व संरक्षण करण्याचे बंधन घालत, त्यांना जंगलात गुरं चारण्याची आणि तेथील जलाशयांचा वापर करण्याची मोकळीक देण्यात आली आहे. पण या कायद्याने आदिवासींच्या सर्व समुहांच्या समस्यांचे निराकरण होणार नाही. तामीळनाडूचा गुडालूर प्रदेश हत्तीसाठी राखीव असलेल्या पट्ट्यात वसलेला असून हा प्रदेश व्याघ्र प्रक्षोभाला प्रकल्पासाठीही प्रस्तावित करण्यात आला आहे. त्यामुळे तेथील परीसरात अधिवास करणारे कोटा, कुरुंब आणि पनिया हे आदिवासी समुह निर्वासित होण्याच्या मार्गावर आहेत. स्थानिक आदिवासी संघटनांनी वनवासी कायद्याच्या आधार घेत या प्रस्तावाला आव्हान देण्याचा प्रयत्न चालवला होता. मात्र पर्यावरण रक्षणवादयांनी आणि खाजगी वनमालकांनी या कायद्याच्या अंमजबजावणीला आक्षेप घेत मद्रास उच्च न्यायालयात दावे दाखल केले. त्यामुळे आदिवासींचे प्रयत्न अपुरे पडले. परिणामी हा कायदा आदिवासी पट्ट्यात प्रक्षोभाला कारणीभूत ठरत आहे. आंध्रप्रदेश,

कर्नाटक आणि तामीळनाडू या राज्यामध्ये वनवासींच्या विरोधात काही हिंसक घटनाही घडल्या आहेत. राष्ट्रीय उद्यान वन्यजीव अभयारण्य आणि अधिरक्षित भागाचा वापर करता यावा म्हणून आदिवासींनी केलेले दावे अंधांतरी ठेवण्यात आले आहेत.

वरील सर्व प्रकल्पांमुळे आदिवासींच्या वनजमीनीवरील अधिकारावर गदा आली असून वनकायदयातल्या तरतुदींचेही उल्लंघन होत आहे. विकासाच्या आणि पर्यावरण रक्षणाच्या नावाखाली आदिवासींच्या जमीनी सरधोपटपणे ताब्यात घेतल्या जात आहेत. वनवासी कायदयाच्या अंमलबजावणीबाबत वन विभागाकडून होणारी डोळेझाक ही नेहमी प्रत्ययाला येणारी बाब आहे. या विभागाने आदिवासींची हाकलपट्टी करण्याची टिंगल चालवली आहे. आंध्र प्रदेशातील वनविभागाने संयुक्त वन समित्यांच्या आधार घेत आदिवासींच्या वनजमीनीवरील अधिकारावर टाच आणली आहे. एकीकडे वनाधिकार समित्यांवर वनविभागाचे वर्चस्व तर दूसरीकडे आदिवासी कल्याण विभागाचे केवळ नामधारी अस्तित्व आहे. त्यामुळे वनवासी कायदयाची अंमलबजावणी कचाट्यात सापडली आहे. त्यामुळे आंध्रप्रदेश आणि तामीळनाडूमधील आदिवासी संघटनांनी या सगळ्या प्रकाराविरुद्ध आवाज उठवला आहे.

**निष्कर्ष :**

समाजाच्या मुख्य प्रवाहाकडून तसेच शासनाकडून होणारी गळचेपी थांबवल्याशिवाय आदिवासी समाजाच्या समस्यांचे निवारण होणार नाही. आदिवासीं बाबत केली जाणारी डोळेझाक हा राजकारणाचाच एक भाग असून त्यामुळे संपूर्ण आदिवासी समाज गोत्यात येण्याची शक्यता आहे. दक्षिण भारतातल्या आदिवासी विभाग नुसता देखाव्यापुरता आहे, तर

वनविभाग मुजोरी करू पाहत आहे. वनवासी कायदयाच्या अस्तित्वाची कल्पना असणाऱ्या आदिवासींची गतही इतरांसारखीच आहे. सगळेच भरडले जात आहेत. वनवासी कायदयातल्या पारदर्शकतेच्या अभावामुळे आदिवासी समाजाला त्याचा हवा तसा आधार घेता येत नाही. आपल्याविरुद्धच्या दुष्कृत्याबद्दल कुठे तक्रार नोंदवावी आणि नेमका कोणाकडे जाब मागावा, याबद्दल हा समाज अनभिज्ञ आहे. उपजिविका संकटात आणणाऱ्या प्रकल्पांविरुद्ध सुरू असलेला आदिवासींचा संघर्ष निरर्थक ठरत आहे वनजमीनीवरील आदिवासींचे अधिकार पर्यावरण प्रकल्पांमध्ये अडसर ठरत असल्याचे आभासी चित्र निर्माण केले जात आहे. आदिवासी समाज अशा दिर्घकालीन हेतुपुरस्सर राजकारणाचा बळी ठरला आहे. आर्थिक, राजकीय तसेच बौद्धिक स्तरावरून त्यांच्याकडे कानाडोळा केला जात आहे. खरे म्हणजे जैवविविधता हा दक्षिण भारतातल्या आदिवासींच्या जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे. उदरनिर्वाहा करीता जंगलामध्ये भटकणाऱ्या आदिवासींमुळे जैवविविधते संबंधीच्या ज्ञानात प्रचंड भर पडली आहे. त्यांचे हे ज्ञान पर्यावरणाला पूरक असेच आहे. पर्यावरणाचे चांगले रक्षण करून जैवविविधतेचे जतन करायचे असेल, तर आदिवासींशी हातमिळवणी केल्याशिवाय गत्यंतर नाही, हेच अंतिम सत्य आहे.

(रितंबरा हेब्बर - सहप्राचार्य, टाटा सामाजिक विज्ञान संस्था मुंबई. झारखंड राज्यातील जनजातींवर माहितीपर पुस्तक "इकॉलॉजी, इकिवटी एन्ड फ्रिडम" पुस्तकाचे लेखन. सध्या दक्षिणभारतातील जनजातींवरील संशोधनात कार्यरत. संपर्कासाठी ईमेल-rhebbbar@tiss.edu)

- भाषांतर : सूर्यकांत आवटे

## प्रकाशन विभागाची नवी पुस्तके

१. प्राचीन भारतातील प्रेक्षागृहे  
(मराठी) ₹ ९५/-
- अन्य काही पुस्तके
१. महादेव गोविंद रानडे  
(मराठी) ₹ २५/-
२. आपला राष्ट्रीय ध्वज  
(मराठी) ₹ ११०/-



विकास समर्पित  
मासिक

# योजना

नियमित वाचा,  
वर्गणीदार व्हा.

**योजना**



## स्वयंसिद्धतेचे यशस्वी बीजारीयण

– शैलेंद्र सिन्हा

सुशिला मुरुम, झारखंडमधील काथीकूड तालुका पहाडपूर या गावातील महिला. या महिलेने बचत गटाच्या माध्यमातून आज गावात क्रांती घडवून आणली आहे. मात्र तीन वर्षांपूर्वीची गावाची अवस्था सांगूनही विश्वास बसणार नाही इतकी दयनीय होती. उज्वल भविष्यासाठी आपली पारंपारिक मानसिकता बदलण्यास गावकरी तयार नव्हते. आजचे यश पाहताना सुशिला सुखावून जाते. मात्र, ही परिस्थिती बदलणे हे सोपे काम नव्हते.

शालेय शिक्षण पूर्ण करणारी सुशिला ही गावातील एकमेव महिला आपले समाजबांधव तोट्याची शेती करताना पाहून तिला दुःख होत असे. तसेच शेतीत काही उत्पादन निघत नसल्यामुळे बरेचजण उदरनिर्वाहासाठी वेगवेगळ्या राज्यांची वाट धरत होत. हा पायंडा मोडण्याचा निर्धार सुशिलाने पतीजवळ व्यक्त केला. सुशिलाने पती महादेव टुडू सोबत नापिक जमिनीत नव्या आशेचा कोंब रुजवण्यास सुरुवात केली. अथक मेहनतीने दोघांनी

मिळून ओसाड माळरानावर हिरवाईचा मळा फुलवला. सुशिलाचे दुर्दैव हे की, या यशापासून गावकऱ्यांनी काहीच बोध घेतला नाही.

सुशिलाने मात्र आपले प्रयत्न सुरूच ठेवले. नव्या जोमाने कामाची सुरुवात करताना महिलांमध्ये प्रबोधन करण्यास सुरुवात केली. बऱ्याच गोष्टी पटवून दिल्यानंतर आदिवासी महिला सुशिलासोबत काम करण्यास तयार झाल्या. महिलांचा प्रतिसाद पाहून सुशिलाने 'लहान्ती' या बचतगटासोबत कामास सुरुवात केली. अल्पावधीतच तिने 'बेलिलहान्ती' हा स्वतःचा बचतगट सुरू केला. आज या बचतगटाने चांगलीच प्रगती केली आहे.

शेतीच्या पारंपारिक पद्धतीतून विकास साधता येतो याचा आदर्श वास्तुपाठ सुशिलाने घालून दिला आहे. सुशिलाची प्रगती पाहून बऱ्याच स्वयंसेवी संस्थांनी मदतीचा हात पुढे केला. त्यात प्रामुख्याने इंग्लंडची पुअरेस्ट एरियाज सिव्हिल सोसायटी (PACS) ही संस्था आघाडीवर आहे

(PACS) संस्थेमार्फत सुशिलाने महिलांमध्ये प्रबोधन करून समुह शेती (Community Farming) ही संकल्पना रुजवली. तिच्या या प्रयत्नांमुळे आदिवासी महिलांच्या आयुष्यातील गरिबी दूर झाली. शेतीतून चांगले उत्पादन मिळत असल्यामुळे आदिवासी महिला आज समाजात आत्मविश्वासाने वावरत आहेत.

आपले अनुभव कथन करताना सुशिला सांगते, आदिवासींमध्ये महिला ही कुटुंबाची मुख्य आधारस्तंभ आहे. त्यामुळे संधाल जमातीतील महिलांमध्ये जागृती घडवून आणणे गरजेचे होते. आज या प्रयत्नाचे सकारात्मक परिणाम समोर आहेत. सामुहिक प्रयत्नांमुळेच आम्हाला पडित जमिनीचे रुपांतर सुजलाम सुफलाम शेतीत करता आले.

या यशामुळे या परिसरातून रोजगारासाठी होणारे स्थलांतर बरेच कमी झाले आहे. गाव आज अन्नधान्य उत्पादन आणि आर्थिकदृष्ट्या सुरक्षित झाले आहे. गावकरी मुलाबाळांना शिक्षणासाठी शाळेत पाठवत आहेत.

चांगल्या आयुष्याची ही सुरुवात असल्याची गावकऱ्यांची भावना आहे.

सुशिलाच्या बचतगटाने महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजनेविषयी जनजागृती केली. बऱ्याचजणांना जाँबकार्ड मिळवून देण्यास मदत केली एवढेच नाही तर जाँबकार्ड मिळवून देणाऱ्या दलालांना बाजूला केले तसेच सावकारांकडे असलेल्या आदिवासींच्या जमिनी परत मिळवून दिल्या.

सुशिला अभिमानाने सांगते की आम्ही गावकऱ्यांना सावकारांकडे असलेली जमीन सोडवून घेण्यास प्रवृत्त केले. पहाडपूर कोडार्चेला, लखनपूर, कडमा, पाखरडोह आणि मांजदिहा गावातील शेतकऱ्यांनी जमिनी परत मिळवल्या तसेच आता सावकारीला पायबंद घालण्यात यश मिळाले आहे.

या यशानंतर सुशिलाने गावातील पुरुषमंडळींना विश्वासात घेतले जे लोक काही दिवसांपूर्वी तिच्या बचतगटाच्या कामाविषयी प्रश्नचिन्ह उपस्थित करत होते, आज तिच्यासोबत काम करण्यास तयार झाले.

बचतगटाची यशोगाथा सांगताना सुशिला आलेल्या अडचणी सांगते. बँकेकडून २५,००० रुपयांचे कर्ज काढून बचतगटाची सुरुवात केली. या रक्कमेतून बटाटयाचे पीक घेतले चांगली मेहनत घेतल्यामुळे बटाटयाचे उत्पादन २० किंवलत झाले. यातून बँकेचे कर्ज फेड केली. आज आमच्याकडे रक्कम शिल्लक आहे. विविध पिकांच्या उत्पादनातून प्रत्येक महिला महिन्याकाठी किमान १५०० रु. कमवते आहे. तसेचकाही कुटुंबांनी इतरही छोटे उद्योग सुरु केले आहेत.

बचतगटाच्या माध्यमातून महिलांमध्ये स्वातंत्र्याबरोबरच जबाबदारीचीही जाणीव निर्माण झाली आहे. अर्थिक

सक्षमीकरणाबरोबरच समाजातील अनिष्ट रुढींना मूठमाती देण्यास महिला सरसावल्या आहेत. परिसरातील दारू विक्री बंद करण्यात महिलांना यश आले आहे.

या आत्मविश्वासामुळेच महिला आता केवळ चार भिंतीत न राहता बाहेर पडल्या आहेत. दर गुरुवारी गावात पंचायतीच्या आवारात महिला एकत्र जमा होतात. यात सरकारी योजना, वेगवेगळी अनुदाने याविषयीच्या माहितीची देवाण-घेवाण केली जाते. अशा प्रकारच्या भेटींमुळेच महिलांमध्ये वनहक्काची जाणीव झाली. काही महिला ग्रामपंचायत निवडणुकीत यश मिळवून आपले प्रश्न धीटपणे मांडत आहेत. महिलांची ही घडाडी पाहून जिल्हा प्रशासनाने गावची सार्वजनिक वितरण प्रणाली महिलांकडे सोपवली आहे. यामुळे यातील गैरप्रकारास आळा बसण्यास मदत झाली आहे.

सामुहिक प्रयत्नांचे महत्व सुहासिनी सोरेनच्या शब्दात “वैयक्तिरित्या जर बँकेकडे कर्ज काढायचे म्हटले तर खूप अडचणी येतात. मात्र, बचतगटाच्या माध्यमातून सरकारी योजनांचा चांगला लाभ घेता येतो”.

#### चरखा फिचर्स

चरखा च्या नावे धनादेश पाठविण्यासाठी पत्ता श्री.शंकर घोसे अध्यक्ष चरखा डेव्हलपमेंट कम्युनिकेशन नेटवर्क डी- १९४७, पालमविहार, गुडगाव - १२२०१७, हरियाणा email: charkha@bol.net.in www.charkha.org

— भाषांतर : समरजीत ठाकूर

## सूचना

‘द कलेक्टड वर्क्स ऑफ  
महात्मा गांधी’

७२ खंड प्रकाशन विभागाच्या  
केंद्रीय सदन, सी.बी.डी. बेलापूर  
येथील कार्यालयात उपलब्ध  
आहेत.

## लेखकांसाठी

### नम्र सूचना

योजना मासिकासाठी लेख  
पाठवतांना लेखकांनी आपला  
पूर्ण पत्ता व भ्रमणध्वनी  
दावावा. आपले लेख  
yojanamarathiarticles@  
gmail.com या संकेतस्थळावर  
.rtf word document file -  
Mangal या unicode font  
file सह पाठवावे.

## योजना



## एकात्मिक बालविकास योजना मजबूतीकरण व फेररचना

– मनीषा जैन

भारत सरकारच्या महिला व बालविकास मंत्रालयामार्फत राबवण्यात येणाऱ्या एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेच्या मजबूतीकरण व फेररचनेच्या प्रक्रीयेत ही योजना पंचायतराज संस्था आणि पायाभूत मंत्रालयांशी एककेंद्राभिमुख करण्यावर विशेष भर देण्यात आला आहे. या योजनेला अधिक सक्षम करण्याची अनेक कारणे आहेत. यापैकी प्रमुख म्हणजे या योजनेच्या झपाट्याने होणाऱ्या सार्वत्रिकीकरणाचा मानवी व आर्थिक स्रोतांशी मेळ बसत नव्हता याबरोबरच या योजनेतल्या अनेक कार्यक्रमांत तफावतीही होत्या. अंगणवाडी स्तरावर उभारणी, सुविधांचा अभाव, दर्जेदार मानवी स्रोतांची कमतरता याशिवाय तीन वर्षांपेक्षा कमी वयाच्या बालकांच्या बालपणातील शिक्षणावर दिलेला अपुरा भर अशा अनेक कारणामुळे बालविकास सेवा योजना कमकुवत झाली होती. अंगणवाडी केंद्रे म्हणजे फक्त अन्न भरवणारी केंद्रे असा

समज बनला होता. कार्यक्रम नियोजनात राज्यांचा कमी सहभाग आणि अपुरी एककेंद्राभिमुखता होती.

अंगणवाडी केंद्रांच्या कार्यपद्धतीतील अनियमितता, निधी देणाऱ्या यंत्रणांकडून होणारा विलंब, कमकुवत समवर्ती देखरेख व अंगणवाडी कार्यकत्यांवर या योजनेव्यतिरिक्त कामांचा अतिरिक्त भार अशा इतरही अनेक कारणामुळे एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेच्या अंमलबजावणीत एकसंधता नव्हती.

या सर्व कारणांवर विचारमंथन केल्यानंतर एकात्मिक बालविकास सेवा योजना एखाद्या मोहिमेच्या पद्धतीने राबवण्यास सज्ज झाली असून केंद्र, राज्य, जिल्हा व गट स्तरावर संस्थात्मक यंत्रणा आणली जाणार आहे. तसेच पुरेशा आर्थिक व मानवी स्रोतांचा संबंध जबाबदारी व परिणामांशी सांधला जाणार आहे. राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य योजना आणि सर्व शिक्षा अभियान यांसारख्या प्रमुख कार्यक्रमांप्रमाणे

मोहिमेच्या पद्धतीने ही योजना राबवली जाईल.

कार्यक्रम स्वरूपातील बदल, व्यवस्थापकीय हस्तक्षेप व संस्थात्मक बदल या स्वरूपाचे व याच धर्तीवर सुधारण्याचे नियोजन केलेले असून राज्यांना विशिष्ट लवचिकता प्रदान केली जाणार आहे. यामुळे राज्ये आपल्या स्थानिक गरजांनुसार वार्षिक योजना आराखडा सादर करू शकतील. अंमलात आणावयाचे नवीन उपक्रम, निधी अथवा पथदर्शी सूचना करण्याचे अधिकारही राज्यांना मिळाले आहेत.

एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेतील सर्वात मोठी दुर्बलता ही होती की अंगणवाडी केंद्रांच्या कार्यपद्धतीला कोणताच आधार नव्हता. पुर्नरचनेतून याचे निवारण केले जाईल.

सरकारने पुढील पाच वर्षांत या योजनेतील सर्वाधिक तफावती भरून काढण्याचे उद्दिष्ट साध्य करण्याचे निश्चित केले आहे. यामध्ये प्रमुख्याने अंगणवाडी

केंद्रे ही बाल संगोपन केंद्रांमध्ये रुपांतरित करण्याचे प्रयोग केले जाणार आहेत. ७०,००० अंगणवाड्या बाल संगोपन केंद्रांमध्ये रुपांतरित केल्या जाणार आहेत. कुपोषणाचा उच्च बोजा असलेल्या २०० जिह्यांमध्ये अतिरिक्त कार्यकर्ते पाठवले जातील. उदाहरणार्थ एखादा जिल्हा कुपोषणाच्या बोज्याखाली दबला गेला असेल तर त्याला जास्त कार्यकर्ते मिळतील. तीन ते चार अंगणवाड्यांच्या समूहासाठी एक जोडणारा दुवा कार्यकर्ता असेल. यामध्ये विकेंद्रीकरणाची भूमिका घेतली जाणार असून राज्ये आपली धोरणे ठरवण्यासाठी मुक्त असतील.

एकात्मिक बालविकास सेवा योजना एक जिवंत संस्था बनवण्यावर भर दिला जाणार आहे. ३ ते ६ वयोगटातील मुलांसाठी प्राथमिकपूर्व अनौपचारिक शिक्षण देण्यावर विशेष भर दिला जाणार आहे. धोरणाची अंतिम निश्चिती, दर्जा व प्रमाण ठरवण्याची पावले मंत्रालय उचलत आहे. याच्या जोडीला अंगणवाडी कार्यकर्त्यांचे प्रशिक्षण आणि क्षमता उभारणीमुळे परिस्थितीत आणखी सुधारणेला वाव आहे. बालपणातील सुरुवातीच्या शिक्षणावर भर देण्यासाठी पालक व ज्येष्ठाशी चर्चा केली जाईल.

एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेचा निधी अन्यत्र वळवून संबंधित लाभार्थीपर्यंत पोहचू न दिल्याबद्दल या योजनेवर चौफेर टीका झाली होती. या प्रकाराला आळा घालण्यासाठी सामाजिक परिक्षण करण्यात येणार आहे.

ही सेवा बालकांसाठी अधिक मैत्रीपूर्ण करण्याच्या दृष्टीने पायाभूत सुविधांचा विकास केला जाईल. मुलांसाठी अधिक

मोकळी जागा ठेवण्यात येऊन त्यांच्यासाठी खेळांच्या सुविधा वाढवण्यात येतील. अभ्यासक्रमही बालकांसाठी अधिक मैत्रीपूर्ण करण्यासाठी त्यात बदल करण्यात येईल.

तीन वर्षात मजबूत व पुनर्रचित एकात्मिक बालविकास सेवा योजना राबवण्याची योजना असून १२ व्या पंचवार्षिक योजनेच्या प्रथम वर्षी २०१२-१३ मध्ये कुपोषणाचा उच्च बोजा असलेल्या २०० जिह्यांपासून सुरुवात होईल; दुसऱ्या वर्षी जम्मू आणि काश्मिर, हिमाचलप्रदेश आणि उत्तराखंड आणि ईशान्येसारख्या विशेष दर्जा असलेल्या राज्यांसह अतिरिक्त २०० जिह्यांचा समावेश केला जाईल व तिस-या वर्षी उर्वरित २४३ जिह्यांमध्ये राबवण्यात येईल.

बाराव्या पंचवार्षिक योजनेत त्याचा आर्थिक वाटा हा १,२३,५८० कोटी रूपयांचा असेल, असे अपेक्षित आहे.

कार्यक्रमस्वरूप, व्यवस्थापन व संस्थात्मक सुधारणा या सेवा व्यापक व सुधारित पॅकेजसह सुरू करण्यात येणार असून तीन वर्षांच्या आतील मुले व मातांची काळजी, बालसंगोपन प्रशिक्षण इ. वर भर दिला जाईल. तसेच आर्थिक निकष, वाटप आणि परिणामांमध्ये आवश्यक बदल अंमलात आणण्याच्या व्यापक चौकटीनुसार राज्यांना नव्या उपक्रमांसाठी संधी देण्यात येईल.

१२ व्या पंचवार्षिक योजनेत एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेची सलग अंमलबजावणी केली जाणार असून ही योजना मोहिमेच्या स्वरूपात असेल.

तीन वर्षांच्या आतील मुले, गरोदर माता व स्तनपान करणाऱ्या मातांपर्यंत पोहचून त्यांच्यावर अधिक भर देण्यासाठी

सहा सेवांच्या पॅकेजची नवी रचना करण्यात आली असून त्यात काही नव्या घटकांचा समावेशही करण्यात आला आहे. बालकांची काळजी व पोषणाबाबत नवी समुपदेशन सेवेचाही यात समावेश असेल. बालकांची काळजी व पायाभूत सुविधांमध्ये गुंतवणूक वाढवण्यात येईल. पोषणाचा प्रभाव वाढवण्यासाठी अंगणवाड्यांमध्ये एक अतिरिक्त पोषण समुपदेशक नेमण्यात येईल. वाढीसाठी पुरेसे अन्न न मिळालेल्या व तीव्र कुपोषित मुलांना सामायिक तत्वावर आधारित सेवा पुरवण्यासाठी राज्यांना लवचिकता प्रदान करण्यात येईल. मोहिमेच्या स्वरूपात ही योजना राबवल्याने मुलांच्या विकासावर चांगली देखरेख व संयुक्त माता व बालक संरक्षण कार्डद्वारे समाजाचा सहभाग शक्य होईल. मुलांची कुटुंबातून ते अंगणवाडी आणि तेथून समाज व आरोग्य उपकेंद्रापर्यंत काळजी घेण्याची अखंड रचना तयार केली जाऊन अधिक चांगली आरोग्य सेवा दिली जाण्याची खात्री यातून मिळेल. सर्वसमावेशक प्रशिक्षण व अभ्यासक्रमाच्या चौकटीच्या माध्यमातून सुरुवातीच्या शिक्षणाचा दर्जा वाढवण्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली जाईल.

या योजनेचा उद्देश जीवनावश्यक सेवा संस्थात्मक करून सर्व स्तरांवर रचना मजबूत करण्याचा असून यातील सेवांची सर्व पातळ्यांवर क्षमताही वाढवण्यावर भर दिला जाईल. योग्य आंतरक्षेत्रीय प्रतिसादाची तजवीज, लोकजागृती व सहभाग वाढवणे आणि बालविकास सेवांसाठी माहिती व प्रशासनाचा पाया तयार करणे ही या योजनेची अन्य उद्दिष्टे आहेत.

एकात्मिक बालविकास सेवा योजनेचे मजबूतीकरण व पुनर्रचनेमुळे



० ते ३ वयोगटातील मुलांचे कुपोषण १० टक्के गुणांनी रोखले व कमी केले जाईल. सहा वर्षांच्या आतील सर्व मुलांचा विकास व शिक्षण प्रभाव वाढणार असून मुली तसेच महिलांची काळजी आणि पोषणात सुधारणा होईल. त्याचबरोबर लहान मुले, मुली व महिलांमधील रक्तक्षयाच्या प्राबल्यात एक पंचमांशाने घट होणार आहे.

सहा वर्षांच्या आतील मुले, गरोदर माता व स्तनपान मातांसाठी ही योजना एक सार्वत्रिक कार्यक्रम आहे. सद्यस्थितीत ९ कोटी ६५ लाख लाभार्थींना त्याचा फायदा होत असून त्यातील ७ कोटी ८२ लाख सहा वर्षांच्या आतील मुले तर एक कोटी ८३ लाख गरोदर व स्तनपान देणाऱ्या माता आहेत. सुधारित सेवानंतर या लाभार्थींच्या संख्येत वाढ होण्याची अपेक्षा आहे.

१९७५ मध्ये एकात्मिक बालविकास सेवा योजना सुरू करण्यात आली. प्रामुख्याने २००५-०६ पासून व अखेर २००८-०९ मध्ये ७०७६ मान्यताप्राप्त प्रकल्प व देशभरातील १४ लाख अंगणवाड्यांच्या माध्यमातून या योजनेचे सार्वत्रिकीकरण करण्यात आले. मात्र हा प्रयत्न अनुषंगिक मानवी व आर्थिक साधनसंपत्तीशी जुळला नाही त्यामुळे परिणामी कार्यक्रम, व्यवस्थापन व संस्थात्मक स्वरूपात तफावती निर्माण झाल्या आहेत. यामुळेच एकात्मिक बालविकास सेवा योजनाचे मजबूतीकरण व पुनर्रचना करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली होती.

(मनीषा जैन या पत्रकार असून सामाजिक क्षेत्रातील विषयांमध्ये तज्ञ आहेत. यांनी आरोग्यविषयक अनेक पुस्तके लिहिली आहेत.)

— भाषांतर : उमेश कुलकर्णी

## वर्गणीदारांसाठी सूचना

‘योजना’ मराठीच्या वर्गणीदारांनी आपली वर्गणी संपादक योजना मुंबई यांचे नावे तर योजना (हिंदी, इंग्रजी) कुरुक्षेत्र (हिंदी, इंग्रजी), आजकल (हिंदी) व बालभारती (हिंदी) याकरिता व्यापार प्रबंधक, प्रकाशन विभाग, मुंबई यांचे नावे धनादेश/डी.डी./मनी ऑर्डर, केन्द्रीय सदन, सीबीडी बेलापूर, नवी मुंबई ४००६१४. या पत्त्यावर पाठवावी. वर्गणीचे दर योजना, कुरुक्षेत्र आणि आजकल या मासिकांसाठी प्रत्येकी वार्षिक १०० रू. द्विवार्षिक १८० रू. व त्रैवार्षिक २५० रू. आहे. बालभारती (हिंदी) साठी वार्षिक ८० रू., द्विवार्षिक १५० रू. व त्रैवार्षिक २०० रू. वर्गणी वरील पत्त्यावर पाठवावी. वर्गणीदारांनी वर्गणी पाठवताना सुलभ संपर्कासाठी आपला दुरध्वनी/भ्रमणध्वनी क्रमांक तसेच ईमेल पत्ता नमुद करावा. अंक मिळत नसल्यासंबंधीची माहिती योजना [yingovt.patika242@gmail.com](mailto:yingovt.patika242@gmail.com) या संकेतस्थळावर वर्गणी संदर्भातील संपूर्ण तपशील देऊन पाठवावी.

## प्रकाशन विभागाची नवी पुस्तके

१. आझादी कि लढाई (हिंदी) ₹ १२५/-
२. हिंदी बाल साहित्य के शिखर व्यक्तित्व (हिंदी) ₹ १६०/-
३. महिला और स्वराज्य (हिंदी) ₹ २४०/-
४. ग्लोबल वॉर्मिंग (हिंदी) ₹ १२०/-



## प्रवासी सामानासह घडीकरता येणारी आसनव्यवस्था

– निशा चौबे

रेल्वेस्थानक व बसस्थानकावर गाडीची प्रतीक्षा करण्याचा अनुभव आपल्या सर्वांनाच आहे. ताटकळत गाडीची प्रतीक्षा करताना होणारी प्रवाशांची गैरसोय लक्षात घेता निशा (१९ वर्षे) या युवतीने एक अभिनव शोध लावला आहे. प्रवाशांना वापरण्यासाठी अतिशय सोयीची 'आसनव्यवस्था' जी बॅगसोबत घेऊन जाणे सहजशक्य आहे.

निशाचा ओढा नेहमीच नवनव्या कल्पक घटनांकडे आहे. अभ्यासाचे वेळापत्रक सांभाळून निशा आपले छंद जोपासते. तिला मुख्यतः कविता करणे आणि निबंधलेखन याची आवड आहे. अशाच एका निबंधलेखन स्पर्धेत शिष्यवृत्ती मिळवून तिने चीनचा अभ्यासदौरा केला आहे. यासह तिने 'टाईम्स ऑफ इंडिया' साठी विविध विषयांवर शालेय विद्यार्थ्यांकडून लिखान करून घेतले आहे. व स्वतःही योगदान दिले आहे. निशाला चित्रकलेतही गती आहे.

वेळ मिळेल तसा ती आपल्या कलाकृती कुंचल्याद्वारे साकारते.

आवडीची अभ्यास शाखा निवडण्यास मोकळीक दिल्याबद्दल निशा पालकांविषयी कृतज्ञता व्यक्त करते. आजोळी जात असताना एकदा तिने प्रवासी बॅगेची जाहिरात पाहिली ज्यात प्रवासी बॅग बाजूला ठेवून शाहरूख खान जमिनीवर बसला होता. त्यावेळी तिच्या मनात विचार आला की, शाहरूखने जमिनीवर बसण्याऐवजी खुर्चीवर बसावयास हवे होते. याच वेळी तिला जाणीव झाली की बस किंवा रेल्वेची ताटकळत प्रतीक्षा करताना खुर्चीची गरज आहे.

आपली ही संकल्पना तिने तपशीलवार मांडली नॅशनल इनोव्हेशन फाऊंडेशनने (National Innovation Foundation) पुढाकार घेऊन तिच्या संकल्पनेवर अभ्यास सुरु केला नॅशनल इनोव्हेशन फाऊंडेशनने अशा

आसनव्यवस्थेचे सहा नमुने तयार केले आहेत. यापैकी एका नमुन्यावर लवकरच शिक्कामोर्तब होणार आहे. फाऊंडेशनने या आराखड्याची नोंदणी निशाच्या नावे केली आहे. ही आसनव्यवस्था लवकरच बाजारपेठेत उपलब्ध असणार आहे.

शालेय शिक्षणानंतर निशाने बी. टेक. ही अभ्यासशाखा निवडण्याचा निर्णय घेतला आहे. आपल्या वेगवेगळ्या संकल्पना प्रत्यक्षात उतरवण्यासाठी या शाखेची मदत होईल, असे तिचे म्हणणे आहे. बी. टेक. पुर्ण झाल्यानंतर नॅशनल इनोव्हेशन फाऊंडेशनसाठी काम करण्याचा तिचा मानस आहे. 'नवनवीन कल्पना प्रत्यक्षात उतरविण्यासाठी अशाप्रकारची धडाडीची संस्था योग्य आहे.' असे निशाचे म्हणणे आहे.

– भाषांतर : समरजीत ठाकूर



सूचना व प्रसारण मंत्रालय  
भारत सरकार

# राष्ट्रीय एकता दिवस १९ नोव्हेंबर

## इंदिरा गांधी

१९ नोव्हें. १९१७-३१ ऑक्टो. १९८४

davp 22202/13/0083/1314

**योजना**

जानेवारी २०१४

५१

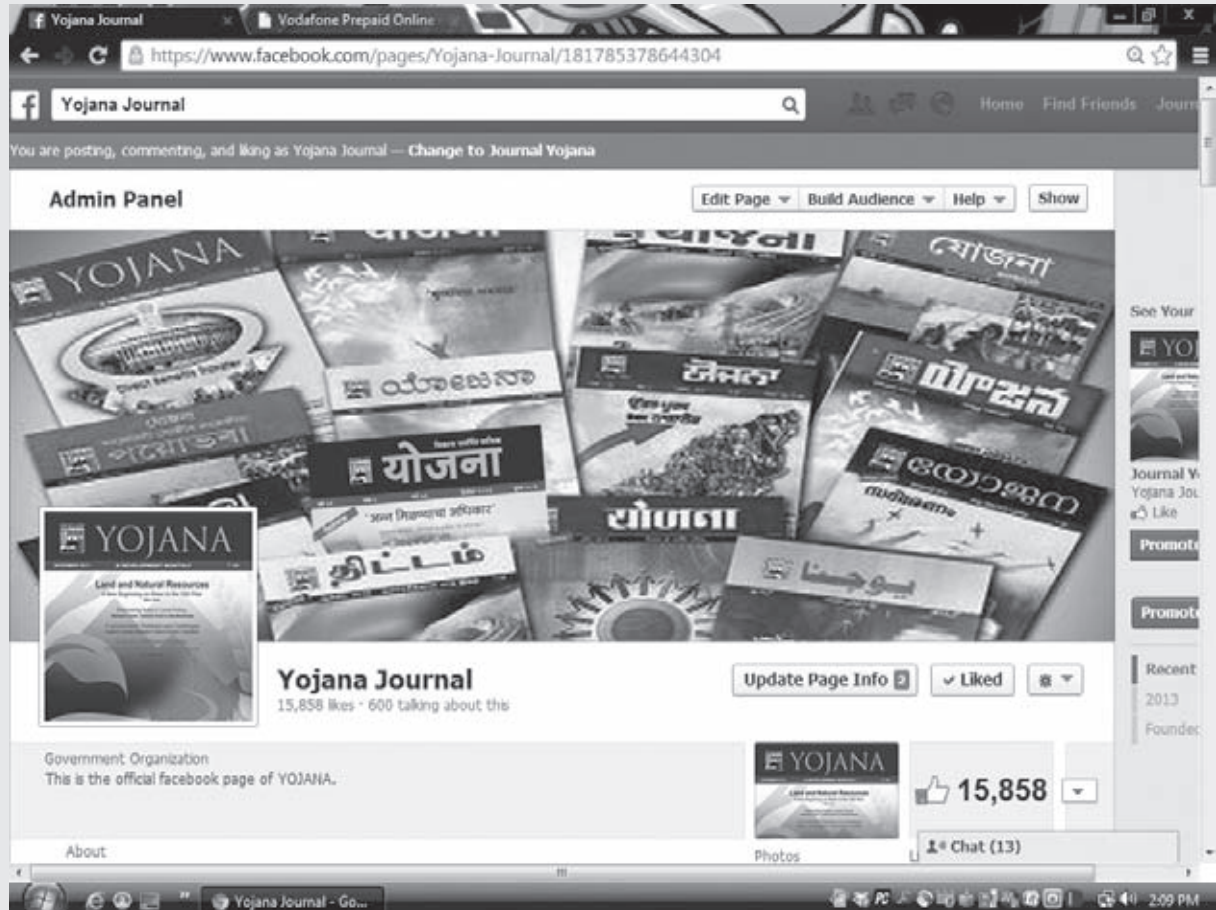
## फेसबुक जाहिरात

योजना मासिकाने नुकतेच आपले फेसबुक पान सुरु केले आहे. या ऑनलाईन माध्यमाद्वारे वाचकांना आमच्याकडून तात्काळ सूचना, आमचे कार्यक्रम व आगामी अंकांबद्दल माहिती प्राप्त करता येईल आणि त्यावर प्रतिसादही देता येईल.

दोन महिन्यांच्या कालावधीत आमच्या वाचकांकडून प्राप्त झालेल्या १५,५०० पेक्षा अधिक पसंती दिल्या असून त्याबद्दल आम्ही त्यांचे आभारी आहोत. आपला पाठिंबा असाच कायम राहिल, अशी अपेक्षा बाळगतो.

आमच्या फेसबुक पानावर पोहोचण्यासाठी फेसबुकच्या सर्चवर योजना जर्नल टाईप करा किंवा तुमच्या इंटरनेट ऑड्रेस बारवर खालील लींक टाका:

<https://www.facebook.com/pages/Yojana-journal/181785378644304?ref=hl>



कृपया आमच्या फेसबुक पानाला भेट द्या आणि आपल्या मौल्यवान सूचना आमच्यापर्यंत पोहोचवा.



# रोजगार समाचार

साप्ताहिक

आपण सरकारी नोकरी किंवा सार्वजनिक सेवा उपक्रम, राज्य सेवा आयोग, केंद्रीय लोकसेवा आयोग, रेल्वे भरतीमंडळ, सेनादल तसेच बँकामधल्या नोकरीसाठी प्रयत्नशील आहात? तर मग...



एम्प्लॉयमेंट न्यूज / रोजगार समाचार तुम्हाला मोलाचे मार्गदर्शन करील. गेल्या ३० वर्षांपासून नोकऱ्यांविषयी परिपूर्ण माहिती देणाऱ्या सर्वाधिक खपाच्या या साप्ताहिकांचे आपणही सदस्य व्हा.

\* अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाने विकसित झालेल्या...

\* प्रगत सर्व इंजिनने युक्त असलेल्या आणि

\* वाचकांचे शंका समाधान त्वरित करणाऱ्या आमच्या

[employmentnews.gov.in](http://employmentnews.gov.in)

या संकेतस्थळाला लगेचच भेट द्या

एम्प्लॉयमेंट न्यूज / रोजगार समाचार साप्ताहिकाच्या आपल्या प्रतीसाठी नजिकच्या वितरकाशी संपर्क साधा

व्यावसायिक चौकशीसाठी कृपया संपर्क करा

एम्प्लॉयमेंट न्यूज, ईस्ट ब्लॉक ४ लेव्हल ५, आर के पुरम, नवी दिल्ली, दूरध्वनी - २६१८२०७९, २६१०७४०५



प्रकाशन विभाग

माहिती आणि प्रसारण मंत्रालय  
भारत सरकार

Cir./EN-SP-3/08

योजना

जानेवारी २०१४

५३



## प्रकाशन विभागाची गृह वाचनालय योजना

या योजनेतर्गत आजीव सदस्यत्वासाठी पुस्तकप्रेमींना आवाहन

### प्रमुख वैशिष्ट्ये -

- सदस्यता शुल्क रु. १००/- (परत न मिळणारे)
- प्रकाशन विभागाच्या कोणत्याही नियतकालिकाच्या त्रैवार्षिक वर्गणीदाराला सदस्यत्व शुल्कात ५०% सवलत, म्हणजेच सदस्यत्व शुल्क फक्त ५०/- रु.
- प्रकाशन विभागाच्या रु. १००/- वरील पुस्तक खरेदीवर २०% सूट (सूट वजा केल्यानंतर खरेदी केलेल्या पुस्तकांच्या बिलाची रक्कम किमान १००/- रुपये होत असल्यास)
- वार्षिक रु. ५००/- किंवा अधिक मूल्याच्या पुस्तक खरेदीवर (सूट वजा जाता) या योजनेतील सदस्याला २५/- रु. किंमतीचे, विभागातर्फे प्रकाशित पुस्तक/ नियतकालिक विनामूल्य
- सर्व सदस्यांना प्रकाशन विभागाच्या पुस्तकांची सूची विनामूल्य पाठविली जाईल.
- ही योजना भारताच्या भौगोलिक सीमांदरम्यान प्रायोगिक तत्वावर राबविली जाईल.
- वृत्तपत्रांमध्ये एका महिन्याची सूचना जाहिरातीद्वारे देऊन ही योजना रद्द करण्याचा अधिकार प्रकाशन विभाग राखून ठेवीत आहे.



सदस्यत्वाच्या अर्जासाठी किंवा अन्य माहितीसाठी संपर्क :  
व्यापार प्रबंधक, प्रकाशन विभाग, सी-७०१, केंद्रीय सदन,  
सीबीडी, वेलापुर, नवी मुंबई - ४०० ६१४.  
दूरध्वनी : २७५७ ०६८६

दूरध्वनी : - ०११-२४३६५६१० / ७२६०  
फॅक्स : ०११-२४३६५६०९  
email : dpd@sb.nic.in, dpd@mail.onic.in  
website : www.publicationsdivision.nic.in

### योजना

मराठी मासिक

# योजना

योजना घरी आणा.  
आजच वर्गणी भरा.



**वि**कासाचे सर्व पैलू, सर्व सामाजिक प्रश्न आणि चालू घडामोडी प्रसिध्द करणारे योजना हे एकमेव मासिक आहे. या मासिकात सर्व क्षेत्रातील तज्ज्ञांनी लिहिलेले अभ्यासपूर्ण व अचूक माहिती देणारे लेख असतात. त्यामुळे आपल्याला प्रत्येक क्षेत्रातील बिनचुक माहिती मिळते.

हे मासिक विद्यार्थीवर्ग व विद्वत्जनांचे आवडते आहे. स्पर्धात्मक परीक्षांना बसणाऱ्यांनी योजना वाचणे आवश्यक आहे. यातील माहिती साधारणतः इतरत्र प्रकाशित होण्याआधीच आपल्यापर्यंत येते.

## वर्गणीचे दर

नियमित अंक मूल्य	१०.०० रुपये
विशेषांक	२०.०० रुपये
वार्षिक वर्गणी	१००.०० रुपये
द्विवार्षिक वर्गणी	१८०.०० रुपये
त्रिवार्षिक वर्गणी	२५०.०० रुपये

वर्गणी, मनीऑर्डर, इंडियन पोस्टल ऑर्डर किंवा डिमांड ड्राफ्टद्वारे संपादक, योजना (मराठी)यांचे नावाने ७०१, "बी" विंग (७ वा मजला) केंद्रीय सदन, बेलापूर, नवी मुंबई - ४०० ६१४ • फोन : २७५६६५८२ या पत्त्यावर पाठवावी.

वर्गणी मनीऑर्डरने पाठविताना आपले नाव व पत्ता कूपनमध्ये सुवाच्य अक्षरात लिहा.

विक्रीचे ठिकाण : ७०१ सी, ७०१बी, केंद्रीय सदन, सी.बी.डी. बेलापूर, नवी मुंबई - ४०० ६१४

योजना मासिक भारत सरकारच्या माहिती व प्रसारण मंत्रालयाच्या प्रकाशन विभागातर्फे प्रसिध्द केले जाते.



शिवतेज बुक डेपो आयोजित  
स्पर्धा परीक्षा पुस्तकांचे  
**भट्या प्रदर्शन**  
व सवलतीच्या दरात विक्री

या प्रदर्शनाला भेट द्या व मोफत सवलत कार्ड मिळवा

MPSC, UPSC, स्टाफ सिलेक्शन, सेट-नेट, शिक्षणाधिकारी,  
कृषिधिकारी, व्यक्तिमत्व विकास, चालू घडामोडी, पोलीस भरती,  
जनरल नॉलेज, प्र.दर्पण हिंदी/इंग्रजी, योजना मराठी/हिंदी/इंग्रजी,  
कुरुक्षेत्र हिंदी/इंग्रजी, लोकराज्य, बँकिंग सर्व्हिस, सर्वप्रकारची मासिके,  
मुलाखतीसाठी आवश्यक अशा अनेक स्पर्धापरीक्षांकरिता लागणारी  
हजारो पुस्तके तसेच निवडक कथा व कादंबऱ्या  
होलसेल दरात मिळणारे एकमेव ठिकाण

या प्रदर्शनात एका छताखाली हजारो पुस्तके पहाण्याची व  
सवलतीत खरेदी करण्याची अनोखी संधी.

वाचनालये, सामाजिक संस्था यांच्यासाठी प्रदर्शनस्थळी विशेष सवलत.

१० जानेवारी ते १० मार्च २०१४ पर्यंत  
सर्वांसाठी खुले राहिल.

प्रदर्शन ठिकाण :

श्रीनाथ आर्ट गॅलरी, टिळक स्मारक मंदिरासमोर, टिळक रोड, पुणे

प्रो.भा. भांडेकरी बंधु -मो. 9850602149 / 8600723093

संपर्क : 9158867990/ 8421930142

Chief Editor **Rajeshkumar Jha**